

NĚKOLIK POHLEDŮ DO STAVEBNÍCH DĚJIN KOSTELA SV. MARKÉTY NA HRADIŠTI U KRÁLOVIC

Milena Hauserová
a kolektiv

Kostel sv. Markéty (Praha 10 – Královice) zaujímá na akropoli bezejmenného, avšak významného přemyslovského hradiště s opevněním datovaným do první až druhé třetiny 10. století. Patří ke svatyním, u nichž lze předpokládat kontinuitu sakrální funkce již od doby předcházející jeho nejstarším dosud známým stavebním pozůstatkům. Ty dovoluují dataci v širším rozptylu konce 13. a počátku 14. století. Práce na základě analýzy stavebních etap kostela a jejich analogií směřuje k odkrytí stop, jimiž se zaniklé stavební fáze propsaly do jeho dochované, převážně barokní podoby. Text provází jednotlivými fázemi kostela na pozadí širšího kontextu jeho role v sídelní síti, duchovní správě a aktivit jeho církevních i světských patronů a příznivců. Práce vznikla dopracováním a propojením prací studentů z Fakulty architektury ČVUT, kteří se ve školním roce 2017/18 kostelu věnovali.

Klíčová slova: přemyslovské hradiště – farní kostel – sanktuárium – utrakvismus – patronát

A Few Peeks into the Building History of the Church of Saint Margaret in the Fortified Settlement near Královice

The Church of Saint Margaret (Prague 10 – Královice) is situated on the acropolis of a nameless yet significant Přemyslid fortified settlement that dates from the first or second third of the 10th century. It is one of the sanctuaries that assumingly had a sacral function even prior to the late 13th or early 14th century, the period of the earliest building remains. Based on the analysis of the church building stages and their analogies, the work seeks to uncover the traces reflected in the preserved style, primarily from the Baroque era. The text covers the individual church stages in the wider context of its role in the settlement network, spiritual administration, and the activities of its religious and secular patrons and adherents. The work is a result of the completion and interconnection of the student works of the Faculty of Architecture of the CTU in Prague which dealt with the church during the 2017/2018 school year.

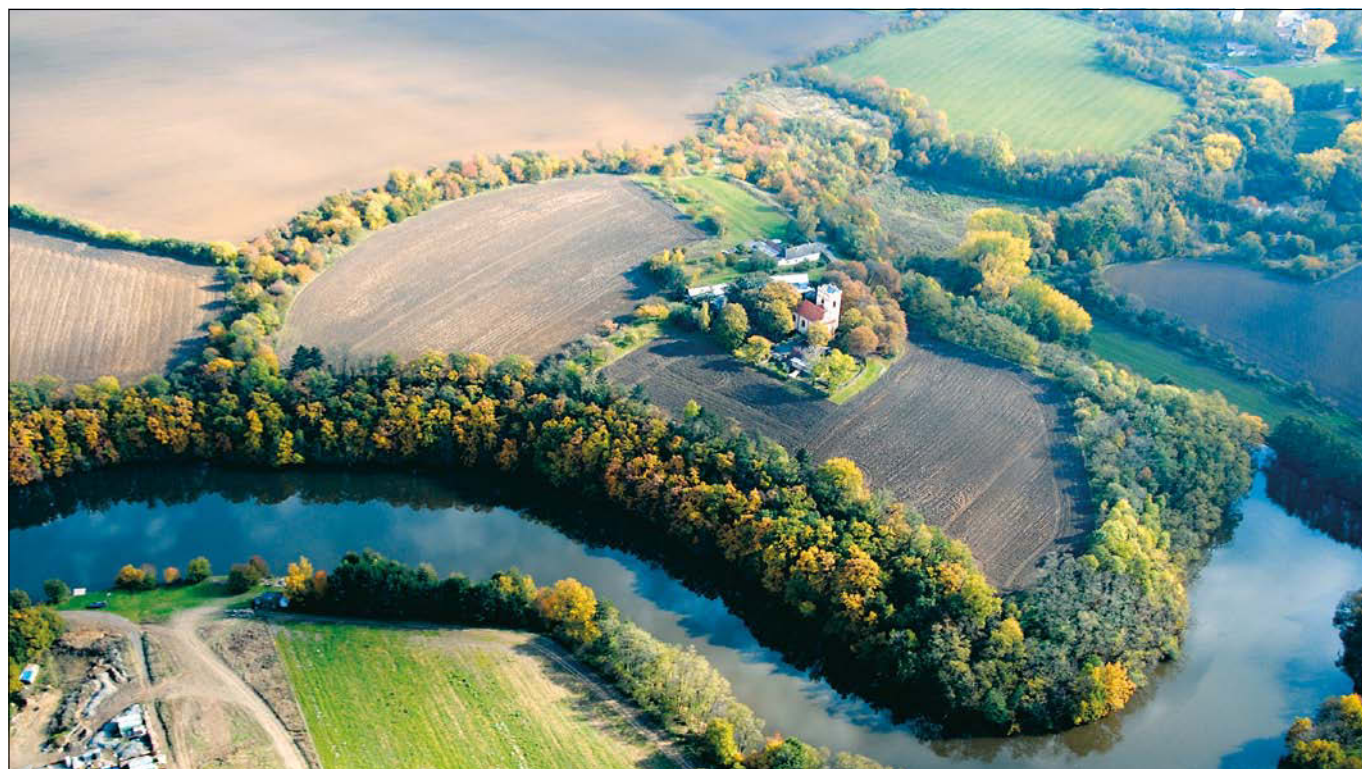
Keywords: Přemyslid fortified settlement – parish church – sanctuary – Utraquism – patronage

Psáno ve vzpomínce na Miladu Radovou-Štikovou u příležitosti stého výročí jejího narození.

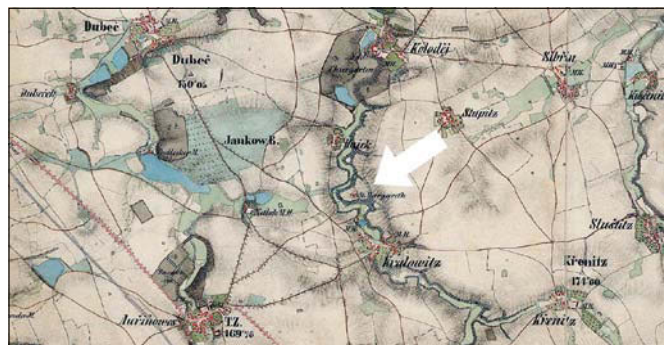
Úvodem

Ostrožna hradiště u Královic (Praha 22), vykrojená z východní hrany Uhříněveské plošiny meandrem Rokytky, půso-

bí v dnešní době jako čím dál tím vzácnější přírodní enkláva v otevřené a intenzivně zemědělsky využívané krajině východního předpolí Prahy. Jižní svahy ostrožny a potoční nivu v údolí pod ní však ještě donedávna pokrývaly sady a louky. V posledních desetiletích zarůstají. Část nivu severně od hradiště v 60. letech minulého století zatopila hladina vodní nádrže. Hustý porost v současné době pokrývá i výrazně vystupující

Obr. 1: Hradiště s kostelem sv. Markéty, pohled od severu (foto M. Gojda, © Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., 2007).

Obr. 2: Okolí Kralovic, poloha hradiště vyznačena šipkou (II. vojenské mapování – Čechy, mapový list O_8_II, 1851-52).

Obr. 3: Kralovice (obvod Praha 10), kostel sv. Markěty od jihozápadu, stav 2009 (není-li uvedeno jinak, foto M. Hauserová).

tělesa valů. V dálkových pohledech plochou krajinou severního Říčanska vystupuje z pásu zeleně provázejícího tok Rokytky nezvyklá silueta kostelní věže kostela sv. Markěty zakončené renesanční atikou.

Výrazná krajinná situace a nápadný terénní reliéf přispěly k tomu, že lokalita byla popsána již po polovině 19. stol. Předpoklad, že hradiště plnilo úlohu při vymezení východní hranice rané přemyslovské domény¹⁾ a zejména nedávná zjištění nečekaného stáří hradištního valu²⁾ posunuly kralovické hradiště do středu badatelského zájmu. Kostel sv. Markěty, který zaujímá vyvýšeninu na akropoli hradiště, je současnými autory shodně pokládán za nástupce první sakrální stavby z doby fungování hradiště.

V rámci výuky na FA ČVUT byl kralovický kostel zvolen jako semestrální téma předmětu zaměřeného na interpretaci výsledků stavebněhistorického průzkumu v zimním semestru školního roku 2017/18.³⁾ K jeho volbě přispěla zvláště bohatá síť souvislostí, která zapojuje jednotlivé etapy jeho výstavby

Obr. 4: Kralovice, kostel sv. Markěty: a – východní průčelí presbyteria s analyticky prezentovaným gotickým okénkem, stav 2009; b – detail okénka (foto L. Bartoš, 2017).

a užívání do významných historických procesů a umožňuje tak sledovat jejich souvztažnost stavby a dějů, které ovlivňují její podobu a osud. Další pobídkou se stalo zjištění situace na východní straně kostela náhodně zachycené v průběhu opravy fasády kostela na podzim roku 2017, které dovolilo mírně zkonkretizovat dosavadní představu o jeho stavebních dějinách. Možnost seznámení s objektem byla výrazně limitována zejména absencí plánové dokumentace a stavem povětšinou zcela nových nebo stále celistvých povrchových úprav, které neumožňovaly detailní vhled do jeho stavební struktury. Úvahy, které se odvinuly ze studia kostela a souvislostí jeho proměn se staly základem následujícího textu, který propojil a rozvinul⁴⁾ výsledky studentských prací.

Kostel na přemyslovském hradišti

Nejnovější výzkum přinesl jasnou dataci, která posunula dobu výstavby opevnění hradiště do intervalu konce 2. desetiletí až druhé třetiny 10. století.⁵⁾ Plocha hradiště byla osídlena do 1. poloviny 13. století. Vzhledem k předpokládanému významu zdejšího opevněného centra se nabízí představa, že již v době života hradiště zde stejně jako na dalších hradištích srovnatelného stáří a významu (Lštěn, Dřevíč, Budeč, Levý Hradec, Libušín) fungoval kostel. Tuto domněnku podporují doklady pohřbívání archeologicky zjištěné v blízkosti nynější svatyně.

Kostelu sv. Markéty se podobně jako mnoha dalším drobnějším sakrálním stavbám na českém venkově dostalo první badatelské pozornosti v době pořizování prvních soupisů památek. Informace shromážděné A. Podlahou⁶⁾ nadlouho tvořily jádro názoru na stáří této stavby. Detailním pozorováním k nim přispěl v rámci širšího pohledu na středověkou sakrální architekturu ve východním zázemí Prahy až J. Sommer.⁷⁾ K jeho stavebním dějinám se vyjadřují zpracovatelé archeologického výzkumu hradiště J. Hasil a I. Štefan v připravované studii. Barokní etapa stavebních dějin kostela byla v širším kontextu dění na lichtenštejnském černokosteleckém panství pojednána ve sborníku Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země.⁸⁾

Podrobný popis dnešní podoby vnějšku a vnitřku kostela přináší Umělecké památky Prahy.⁹⁾

Zatím nepřekonanou překážku podrobnějším analytickým úvahám, přes níž se nemohl překlénout ani studentský výzkum, byla absence přesného zaměření kostela. Práce s narychlo pořízenými schémata skrývala nebezpečí omylu, jemuž se čelilo zvažováním důsledků případných odchylek od skutečného stavu. Předkládané úvahy o dispozici kostela mají proto s ohledem na nepřesnost vstupů pouze povahu hypotézy.

Hledání středověké podoby kostela

Na podzim roku 2017 se náhodně podařilo zachytit chvíli, kdy byla ve spodní části východního průčelí kostela nakrátko sejmuta omítka. Ukázalo se, že od 60. let 20. stol. známé a analyticky prezentované gotické okénko je situováno v ose středověkého presbyteria, jehož obě kvádry armovala nároží byla zachována.¹⁰⁾

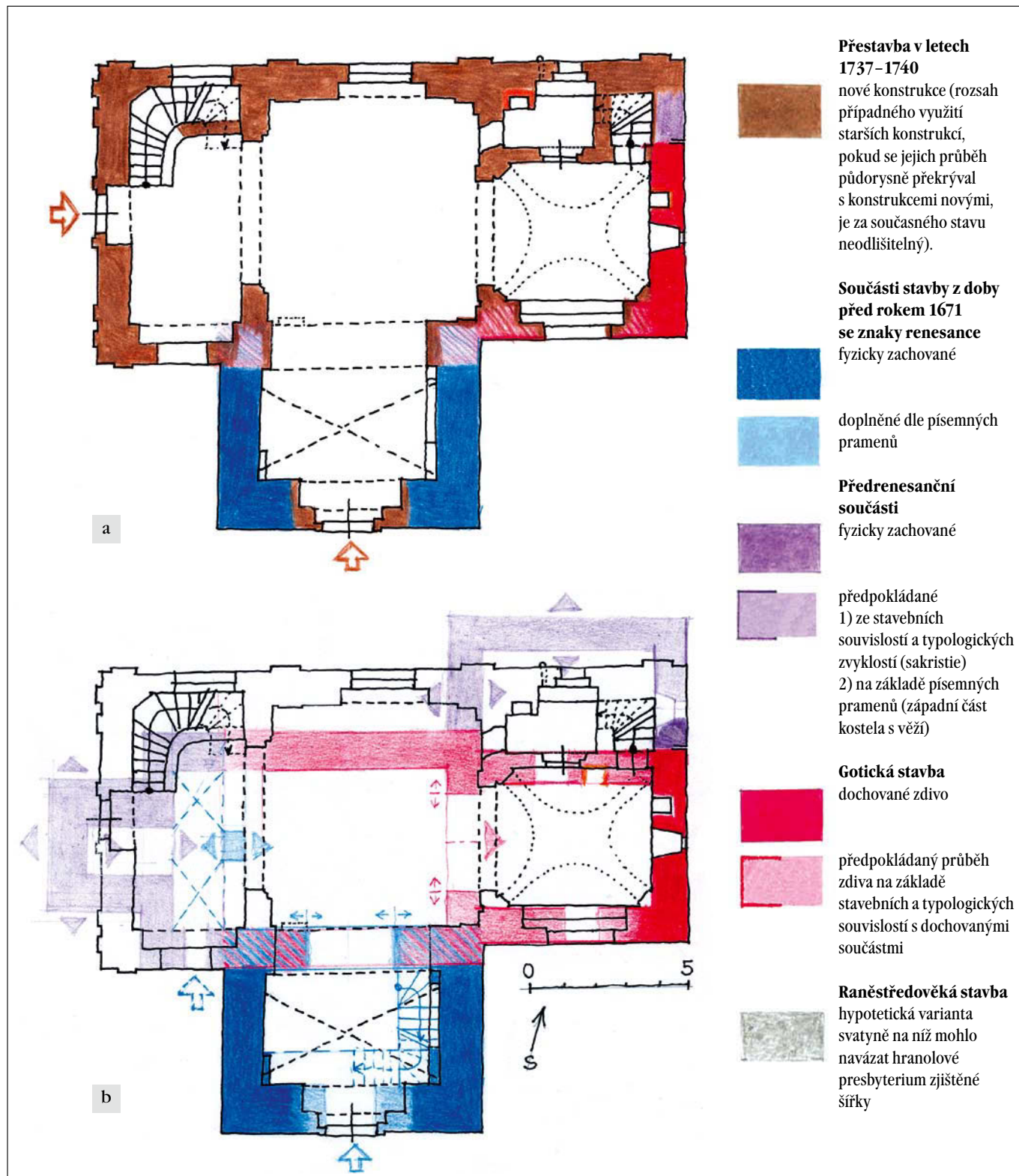
Zjištěná situace potvrdila starší předpoklady, že gotická svatyně byla na východě uzavřena hranolovým presbyteriem. K němu byla dodatečně ze severní strany přiložena sakristie. Průběh obou kvádry armovalých nároží byl přerušen ve výši cca 3,5 m, aniž by byla nějak zjevně ukončena. Původní výška presbyteria zůstává tedy nejistou.

K dokreslení podoby svatyně, k níž torzo dochovaného presbyteria náleželo, mohou napomoci analogie staveb z téhož časového horizontu. Rámec pro hledání analogií je hranolové presbyterium, detail jeho východního okna a předpoklad, že loď kostela byla menší než loď vzešlá z poslední přestavby kostela. Právě takový prostý dispoziční typ jednolodního kostela s hranolovým závěrem se však stavěl v poměrně širokém časovém rozmezí. Jediný dochovaný detail, okénko na východní straně presbytáře, je však velmi prostý. Hranice jeho používání je rovněž neostrá.¹¹⁾ Raný výskyt kolem pol. 13. stol. otevírá etapu, která neslábne ani v 1. pol. 14. stol. a v úsporných řešeních ještě dlouho dožívá.

U středověkých kostelních novostaveb hranolové presbyterium přiléhalo v naprosté většině případů s odsazením k poněkud širší lodi. Plynulé dosednutí presbyteria na loď bez odsazení je zpravidla prvním upozorněním na složitější stavební proměny. Nabízí se vždy prověřit, zda původní drobnější závěr (ať již apsida, nebo závěr hranolový) nemohly být s odstupem nahrazeny novým závěrem v plné šíři lodi. Výjimky nasvědčující jednorázovému vzniku kostela prostého obdélníkového

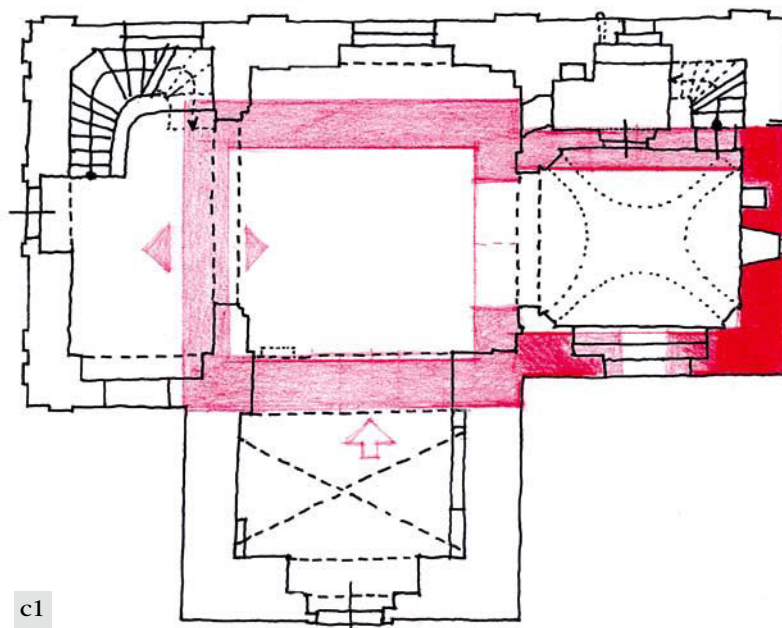
Obr. 5: Královice, kostel sv. Markéty. Dokumentace nálezů z roku 2017 na východním průčelí dokládá zachované úseky kvádrové armatury obou nároží hranolového gotického presbyteria (foto L. Bartoš, 2017).

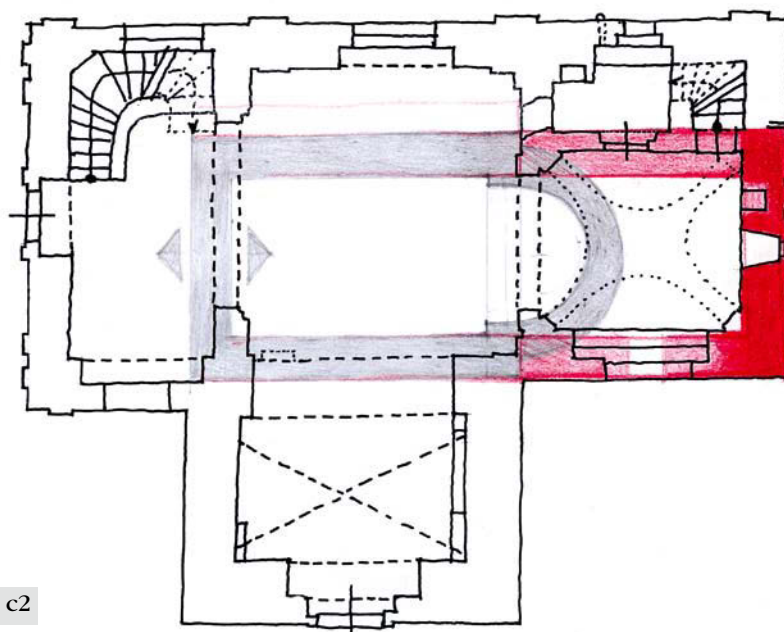
Obr. 6: Královice, stavební proměny kostela sv. Markěty promítnuté do sledu půdorysných schémat. Doložené partie vyznačeny sytou barvou. Rekonstrukční pokusy provedeny světlejším odstínem. Šipky s výplní naznačují možné varianty polohy příslušné konstrukce. Šipky bez výplně označují vstup do kostela v poloze buď existující, nebo pravděpodobně.

a) Současný stav – výsledek rozsáhlé barokní přestavby: Rozsah nově budovaných konstrukcí na severní a západní straně naznačuje, že se zvětšování starší stavby orientovalo právě tímto směrem. Přestavba jižní strany lodi, která se obvykle upřednostňovala už kvůli možnosti účinněji zlepšit osvětlení interiéru kostela, zde byla blokována záměrem uchovat mohutnou jižní věž.

b) Rekonstrukce stavu odpovídající popisu z roku 1679: K presbyteriu přiléhá ze severu klenutá sakristie s východním oknem. Loď kostela je klenutá. Obě tyto klenby schéma pro nedostatek bližších údajů nezachycuje. Předpokládaná šířka lodi vyplývá z obr. c. Popis uvádí na jižní straně kostela dvě okna. Jedno vedlo do presbytáře a druhé do lodi. Pro ně nezbyvá jiné místo než v úseku jižní stěny lodi předstupující před západní stranu jižní věže. Délka tohoto písemně doloženého přesahu předbarokní lodi od věže směrem k západu není jistá. V popisu se na západní straně lodi uvádí klenutá kruchta přístupná samostatným schodištěm (pro četnost variant přístupu nezakresleno). K západnímu průčelí byla dle popisu připojena zděná věž nesoucí tři zvony. Předpoklad, že byla starší než věž jižní, je dovozen v textu článku. Mohutná jižní věž renesančního původu měla první patro přístupné samostatným schodištěm (rekonstrukce provedena s využitím dochovaných přízvedních úseků zdiva v podvěží a s přihlédnutím k analogii vedení schodiště ve věži ve Slušticích). Severní strana věže byla založena do linie jižní zdi lodi. Z toho lze vyvodit, že klenutí lodi by v tomto případě muselo následovat teprve po dosažení odpovídající výšky této věže. Bylo tedy pozdně renesanční.

c1

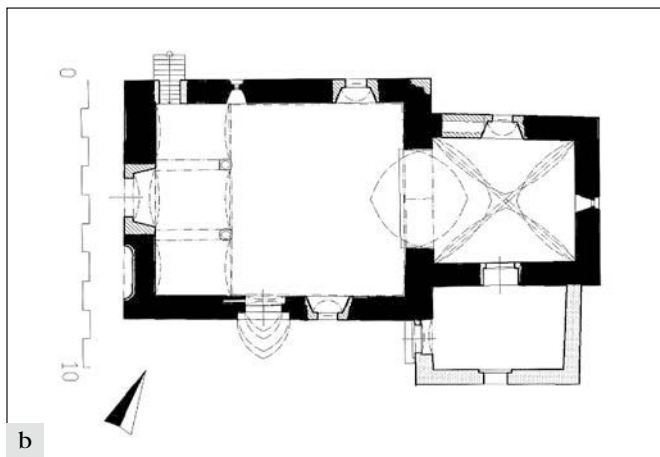

c2

Předpokládá se, že v užívání zůstala loď stále ještě ve svém středověkém rozsahu.

c1) Středověký kostel – První varianta zachycuje rekonstrukci nejstarší identifikované stavební podoby kostela a jejího dalšího středověkého rozšíření. Rekonstrukce šíře presbyteria i lloušky jeho zdi je založena na nálezech. Hloubka presbyteria ve směru východozápadním vychází z úvahy, že renesanční jižní věž využila jižní zeď lodi (základ nebo i část zdiva) až po její jihovýchodní nároží. Její východní stěna tak plynule navázala na linii vyznačující průběh východní stěny lodi s triumfálním obloukem. Ve zjištěné diferenci mezi délkou východní a západní strany věže se promítá šíře odsazení presbyteria od lodi (kolísá dle přesnosti měření cca 45 cm). Pokud předpokládáme osově symetrický půdorys kostela, tak šíře lodi vychází na cca 7,5 m. Délka zůstává nejistou. U typologicky srovnatelných analogií není poměr šířky k délce lodi výrazněji ustálen, přesto však půdorys lodi nebývá příliš protáhlý. Nepředpokládáme však, že by i v případě etapovitěho narůstání, které naznačujeme, byla loď předbarokního kostela delší než jeho nástupce. Vznik sakristie klademe dle analogií spíše do mladší středověké etapy.

c2) Středověký kostel – Druhá varianta vychází z představy, že hranolové presbyterium mohlo představovat až druhotnou úpravu starší svatyně. Jednoduchý románský kostelík s apsidou o vnějších rozměrech cca 10,5 × 6 m je svými dimenzemi blízký např. kostelu P. Marie na hradišti Budeč (10,7 × 5,6 m). Mladší etapy u této varianty nebyly dopracovány. Míra nejistoty o přestavbách v předbarokním období roste. V předbarokní etapě se však podoba obou variant k sobě mohlo již značně přiblížit (analýza a kresba M. Hauserová).

Obr. 7: Třebovle (okres Kolín), kostel sv. Bartoloměje. Typický půdorys i odpovídající hmotová a prostorová skladba jednolodního kostelíku s hranolovým presbyteriem: a – pohled od severovýchodu (foto J. Sommer, 2008); b – půdorys (upraveno dle zaměření M. Kováře a L. Bartoše).

půdorysu jsou na území Čech nečetné. Poznatky o nich zatím vycházejí pouze z jejich nynějšího vnějšího zjevu. Dosud se nenaskytla situace, která by dovolovala průkazně doložit jednolitost jejich půdorysu od samého počátku, a vyloučit tak variantu etapovitěho růstu.¹²⁾

Presbyterium jako liturgické těžiště chrámového prostoru bývalo klenuto i v poměrně úsporných variantách s plochostropou lodí. Nejčastější způsob zaklenutí středověkého presbyteria křížovou klenbou vede ke čtvercovému nebo jen lehce obdélnému půdorysu.¹³⁾ Prostorové vztahy mladších fází kostela na kralovickém hradišti napovídají, že jeho jižní věž byla dodatečně připojena k boku původní lodi. Pokud by východní zeď později přistavěné věže v půdoryse navázala na východní zeď lodi, tak by rozměry presbyteria skutečně blížily obvyklému čtverci.

Hledanou podobu kostela s takovým presbyteriem čtvercového nebo lehce obdélného půdorysu však předchází úvaha vykresluje jen zčásti. Zbývá otázka způsobu přisazení lodi a její velikosti. Byl východní závěr k lodi připojen s odsazením nebo plynule? Odpověď se odvíjí od výše uvedených variant: odsazený závěr by napovídal spíše jednorázově vzniklou stavbu. Plynulé navázání by otevíralo možnost úvahy o přestavbě staršího předchůdce, jehož skromnější východní závěr (apsida?) byl hranolovým presbyteriem s východním okénkem nahrazen. V takovém případě by se dalo očekávat, že nynější jižní zeď lodi spočívá zčásti na jižní zdi jeho lodi. První varianta by dovolila přiblížit se k podobě kostela nejdříve v polovině 13. století, spíše pak později. Druhá varianta, která připouští

Obr. 8: Otice (okres Praha-východ), kostel sv. Mikuláše, věž mladšího původu. Příklad úsporného formátu středověkého venkovského jednolodí s hranolovým presbyteriem, stav 2021.

i variantu adaptace starší stavby, by nevylučovala retrospektivu mnohem hlubší.

Ve školní práci jsme si byli těchto variant vědomi. Klíčové místo pro rozlišení půdorysného vztahu presbyteria a lodi, o němž svědčí uspořádání styku jižní strany presbyteria, na ni navazující jižní strany lodi a východní strany věže, se však nepodařilo spolehlivě zaměřit.¹⁴⁾

Georadarovému průzkumu v interiéru kostela, který byl proveden v rámci archeologického výzkumu hradiště, se pozůstatky staršího kostela pod nynější stavbou nepodařilo zachytit.¹⁵⁾ Stopy časově odpovídajícího pohřbívání však jeho existenci napovídají.¹⁶⁾ Kralovická ostrožna nevyniká vhodným stavebním materiálem. Skrovné skalní výchozy na jejich bocích poskytují jen navětralé a rozpadavé slabé metamorfované sedimenty.¹⁷⁾ Nabízí se tedy předpokládat, že starší stavba nebo její nevyužití části mohly být rozebrány až do základů a jejich materiál znovu použit. Terén pod podlahou kostela rovněž narušily zejména raně novověké pohřby.

Pro objasnění podoby jednotlivých stavebních etap kostela útržkovitě zachycené náleзовé situace zdaleka nepostačují. Okruh analogií zhruba vymezuje rámec případů, které je třeba vzít v úvahu při pokusech o rekonstrukci zaniklé situace. Dalším nástrojem pro konkretizaci podoby zaniklé stavby je sledování toho, jak se její prostorové, stavební i funkční vlastnosti propsaly do mladších etap. Mladší etapy byly různou měrou předznamenány těmi předchozími. Ozvěnu zaniklé podoby celku nebo části proto někdy přečteme až z charakteru následných kroků.

Kostel v měnících se sídelních podmínkách

Písemné prameny z doby po polovině 14. století zachytily zřejmě již déle trvající stav, kdy statky ve vsi Královce a patronátní právo ke kostelu na zaniklém hradišti náležely Vyšehradské kolegiální kapitule.¹⁸⁾ V listině, která se formálně hlásí k roku 1180, vybavil kníže, od roku 1185 český král, Vratislav II. kapitolu velkorysou výbavou čítající 66 vsí.¹⁹⁾ V okolí Královce náležela k nim ještě Dubeč, Nupaky, Chvaly a později i Nedvězí, Hájek.²⁰⁾ Samotné kralovické hradiště, v ní však uvedeno není.²¹⁾ Předpokládá se, že jeho původní funkce v síti přemyslovských „hradů“ sice již slábla, nicméně ani ve 12. stol. se ještě nevytratila. Prostor pro rozvinutí majetkových zájmů církevní instituce se uvolnil až poté, co světská moc na další péči o svůj starý opěrný bod ve změněné sídelní struktuře rezignovala.²²⁾ Archeologický výzkum zatím zaznamenal

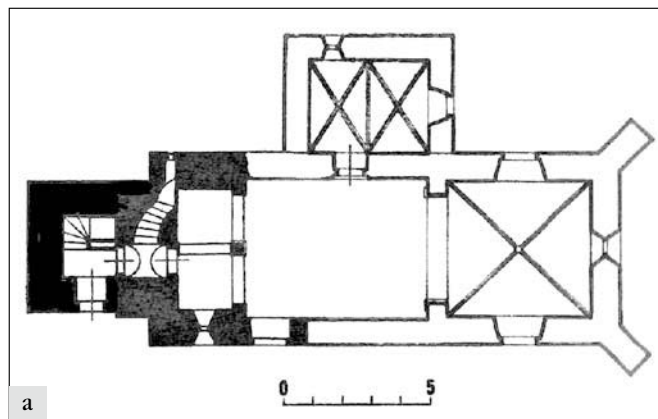
vyhasínání sídelních aktivit na akropoli hradiště před polovinou 13. století. Nabízí se tedy spojit přestavbu či novostavbu kostela s hranolovým presbyteriem až s obdobím patronátu vyšehradské kapituly, i když jisté to není.

Kralovické hradiště ovšem náleželo k větší skupině středočeských „hradů“, které v té době ztrácely na významu. Srovnání s nimi a pohled na osudy jejich sakrálních staveb dovozuje vidět situaci kralovického kostela v širším kontextu.

Na hradišti Vnoř, které je hradišti u Královic bylo svým stářím a svou rolí v sídelní soustavě blízké, získaly služebnosti a majetky také Vyšehradská a Staroboleslavská kapitula. V obou případech se předpokládá, že ještě v době fungování hradiště na nich byly zřízeny kostely.²³⁾ Poněkud časnější útlum funkce vnořského hradiště v blízkosti živého komunikačního tahu z Prahy na Starou Boleslav a dále na Lužici a do Slezska byl vyvážen rozvojem jeho podhradského osídlení. Nový románský kostel, rámcově datovaný do 12. století, byl zbudován pod hradištěm ve stejnojmenné vsi Vnoři, která zaujala příhodnější polohu vzhledem k trase dálkové komunikace. Nabyl i funkce kostela farního. Tyto okolnosti se mohly spolupodílet na dřívějším útlumu osídlení na hradišti samotném.²⁴⁾ Kostel zde zanikl neznámo kdy. Prameny nezachytily ani jeho patrocinium.

Hradiště u Královic zůstalo na rozdíl od Vnoře v nově utvářené sídelní a komunikační síti spíše stranou. Cestě z Prahy na Český Brod a dále na východ se nabízela trasa severnější. Cesty na jih Čech se odchylovaly už brzy za Prahou k brodům na Sázavě. Přímý průchod Černými lesy od Královic na Kouřim asi dlouho neměl předpoklady stát se pohodlněji schůdným, a tedy i frekventovaným.²⁵⁾ Teprve rozvoj nového lokálního centra v Říčanech a později i v Kostelci nad Černými lesy naznačuje rostoucí váhu této spojnice. Osídlení v okolí kralovického hradiště se tedy nemuselo rozvíjet s touž dynamikou,²⁶⁾ která určovala situaci ve Vnoři. Mladší osudy kostela v Královicích naznačují, že až do novověku nevznikl významnější tlak k přenesení farní funkce kostela z opuštěného hradiště na příhodnější místo v jeho zázemí. Tím se poměry na kralovickém hradišti liší od hradiště Vnoř, je však blízké osudu dalších středočeských hradišť v Libušíně,²⁷⁾ Dřevíči²⁸⁾ a Lštění²⁹⁾ s přeživšími kostely. Předání starých zeměpanských patronátních práv k nim do rukou významných církevních institucí a případně i jejich obdarování dalšími právy a majetky na hradištích můžeme jako významný charakteristický jev sledovat i v dalších případech.³⁰⁾ Toto gesto však zdaleka ne vždy přinášelo novým příjemcům výraznější prospěch. Církevní instituce proto někdy nabyté statky nebo jejich část dále pronajímaly či směňovaly, jak to můžeme sledovat i v případě majetků vyšehradské kapituly v Královicích.

Zmínky o osídlení od východního předpolí Prahy až po Černý les vystupují zřetelněji až v době, kdy drobné statky místní šlechty začíná skupovat pražský patriciát. Díky těmto majetkovým operacím lze místy zachytit jména původních majitelů tvrzí, vši a jejich podací práva ke kostelům. Jinou společenskou roli však lze předpokládat u mužů, s jejichž jmény se poprvé pojí místní jméno Kralovice. *Zudislaw* a *Zuda de Cralowitz* jsou uvedeni jako svědci štědrého obdarování, kterého se dostalo mocnému Slavkovi z rodu Hraběšiců od Přemysla Otakara I. v roce 1205.³¹⁾ V řadě účastníků oné události, by vedle Slavka, který mimo jiné zastával úřad hradského správce v Bílině, nepřekvapila přítomnost dalšího hradského správce a jeho syna. Autoři současného výzkumu kralovického hradiště sice soudí, že lokalizace sídla hradského správce na zkoumanou ostrožnu je za současného stavu poznání neprokazatelná. Zda se případným nástupcem takového sídla mohla stát tvrz na hraně terasy nad příhodným brodem Rokytky, kolem něhož se rozložila ves Královice, nelze zodpovědět před vyhodnocením výsledků z nedávného záchranného archeologického výzkumu

Obr. 9: Žabonosy (okres Kolín), kostel sv. Václava. Příklad plynulého navázání mladšího hranolového presbyteria na stojící loď: a – půdorys. Ve 14. století se dovršují složitě stavební proměny románského kostela se západní věží (plně černě) přístavbou presbyteria a doplněním sakristie (upraveno podle S. Hendrychová – J. Frolík, o. c. v pozn. 44); b – pohled na kostel od jihu, stav 2019.

mu v jejím zázemí. Zřejmě tedy zatím není nutno zcela opustit Slámovu představu o možné přítomnosti hradského správce a jeho dvorce na hradišti ještě na počátku 13. století.³²⁾ Nepřekvapovalo by, že tomuto doživajícímu osídlení hradiště mohl stále postačovat starý, snad ještě prvotní kostel.

Dozvukem tradice centrálních funkcí zaniklého mocenského centra zpravidla bývá přežívání jeho role v duchovní správě. Na kralovickém hradišti ji zaštiťoval patronát jedné z nejvýznamnějších církevních institucí v zemi. Kostel na pustnoucím hradišti si stále uchovával farní funkci, kterou zřejmě na sebe nedokázalo stáhnout žádné z dalších sídel v jeho zázemí tak, jak se to odehrálo ve Vnoři. I jemu nejbližší vsi Královice a Koloděje se touto konkurencí nestaly. Kostel na hradišti byl poprvé zachycen písemnými prameny až k roku 1352. Do jaké míry si tato jeho role v duchovní správě vyžádala stavební úpravy? Protože výpověď stavby samé je za současných podmínek omezená, nabízí se alespoň vyjít z poznatků o podobě farních kostelů ze sídel v okolí bývalého hradiště.

V jejich výskytu zachyceném prameny 14. století se do jisté míry promítají výsledky předchozího sídelního vývoje na tomto území. Farní kostely jsou zaznamenány v nedaleké Uhřetěvsi (2,5 km od Kralovického kostela),³³⁾ Slušticích (4 km)³⁴⁾ Dubečku (4 km),³⁵⁾ Kolovratech (4 km) a v později zaniklých vsích Litoznici³⁶⁾ (3,5 km) a Újezdu nad lesy (3,5 km). Současná zmínka o farní funkci kostela v Březí (6,5 km) vyznačuje nejhlubší průnik osídlení v zázemí kralovického hradiště k okraji Černého lesa, který je v tomto případě doložen i sporadickými nálezy datovanými do 13. století. Z kostelů, které přetrvaly do současnosti, jsou to vedle svatyně na kralovickém hradišti

Obr. 10: Královice, kostel sv. Markéty. Prosté gotické sanktuárium ve východní stěně vlevo za nynějším oltářem.

právě jen kostely v Kolovratech, Březí, Slušticích a Dubečku, na nichž jsou patrné pozůstatky jejich středověkého původu.³⁷⁾ Výrazné vlny úprav sakrálních staveb na uhříněveském, škvoreckém a černokosteckém panství v době baroka a dynamika hospodářského rozvoje v zázemí Prahy v 19. a 20. stol. vedly u zbývajících z nich k zániku nebo zakrytí většiny stop staršího stavu.

Určité možnosti pro srovnání se však přesto nabízejí. Ve zdejšímu regionu vně území výrazněji ovlivněného stavební aktivitou zejména v době baroka zůstaly dodnes zachovány drobné vesnické svatyně s původně plochostropými loděmi a hranolovými presbyterii klenutými křížovou klenbou (sv. Mikuláš v Otčích, sv. Maří Magdaléna v Kunicích, severně od okraje Černého lesa pak např. v Polních Voděradech. Hranolová presbyteria zapojená do mladších staveb dokládají původně hustší výskyt reprezentantů téhož dispozičního typu: Dolní Počernice, Kunratice, Čestlice, Kolovraty). Rozšíření prostých kostelů tohoto uspořádání severně od Sázavy na východním předpolí hvozdu mezi Pražskem a Kouřimskem je díky plošně pojatému výzkumu v minulých desetiletí podrobně podchyceno.³⁸⁾ Na východním okraji Prahy byl uvedený typ kostela rovněž zaznamenán dokonce jako nejpočetněji zastoupený.³⁹⁾ Elementární prostorový a hmotový koncept prosté svatyně⁴⁰⁾ se ovšem uplatňoval zcela obecně ve srovnatelných podmínkách od raného středověku až do nástupu novověku a mnohdy i později u úsporných realizací. V situacích, kdy není dochován slohově citlivý detail, je určení doby vzniku takových staveb obtížné. Oním do jisté míry „citlivým detailem“ je v Královicích drobné lomené okénko na východní straně presbyteria. Jeho elementárnost může napovídat o značné úspornosti raně gotické etapy. Od jednoduchosti kralovického detailu

se výpravností provedení nápadně odlišuje východní lomené okénko hranolového presbyteria kostela nepříliš vzdálených Vyšehořovicích. Je završeno jeptiškou a v záklenku bohatě kamenicky zdobeno listovým dekorem.⁴¹⁾ Kostel sv. Petra a Pavla ve Starých Prachaticích, který má zachovány původní okenní otvory po všech třech stranách hranolového presbyteria, dokládá situaci, kterou je třeba vzít v úvahu. K východu otevírá oltářní prostor stejně jako v Královicích jen úzké okno s prostým lomeným záklenkem. Obě okna, která osvětlují oltářní prostor z boku presbyteria, jsou však širší a ve vrcholech zdobená jemně provedenou jeptiškou. Zkusme ale hypoteticky uvažovat o situaci, při níž by boční okénka a klenba prachatického presbyteria zanikly. Zůstalo by pak zachováno jen méně reprezentativní okénko východní. Takové, jaké vidíme dnes v Královicích.⁴²⁾

Novými presbyterii se místy nahrazovaly prostorově skromnější závěry starších svatyní. Takovou modernizaci presbyteria při zachování původní kostelní lodi prošly např. kostely v blízkých Horkách u Příšimás, v Průhonicích, Praze – Záběhlicích, Bedřichovicích, v posázavských Chřenovicích a Pertolticích a dalších⁴³⁾ s novými závěry polygonálním o půdorysu. K těmto úpravám východních závěrů zřejmě vedla právě snaha o změnu architektonického vyznění oltářního prostoru, aniž by se usilovalo o zvětšení chrámové lodi. Vzácněji docházelo k náhradě staršího presbyteria novým hranolovým v šířce existující lodi tak, aby vznikla svatyně obdélného půdorysu. V bližším regionu podobná úprava završila sled složitých stavebních proměn kostela v Žabonosech.⁴⁴⁾ Kostely obdélného půdorysu bez odsazení presbyteria jsou na území Čech obecně vzácné a zatím málo poznané.⁴⁵⁾ Při úvaze o možné podobě prvotního kostela na hradišti u Královic je třeba stejně jako v dalších podobných případech pomýšlet na variantu, v níž novostavba žádné součásti konstrukcí svého předchůdce nevyužila.⁴⁶⁾

Uvedené varianty dokreslují pole, v němž se pohybují úvahy o mladší středověké etapě kostela na kralovickém hradišti z hlediska typologického srovnání. Soubor srovnávacích příkladů ukazuje proporce půdorysů lodí a presbyterií a charakteristickou hmotovou skladbu kostelíků s hranolovými presbyterii, které se svým utvářením mohly kralovickému přilížit. Otázka, zda v této etapě mohl být kralovický kostel opatřen věží, se může zdát s ohledem na míru fyzického zachování jejich pozůstatků nepatřičná. Pokud však uvážíme, že popis kostela před velkou barokní přestavbou⁴⁷⁾ uvádí vedle dodnes zachované jižní věže i později odstraněnou věž západní, tak legitimně vyvstává otázka jejího stáří. Mohutná jižní věž, představovala – jak bude ukázáno v následujícím textu – v mnoha směrech modernizační krok, k němuž se někdy přistupovalo i v případech, kdy kostel již starší věž měl. Je tedy nutno pracovat s představou, že západní věž mohla být ještě předrenesančního původu. Kostely s hranolovými presbyterii bývají v náročnější verzi typu opatřeny západními věžemi – ať již současnými nebo mladšími. V nejbližším okolí Královic představuje tuto typickou sestavu hranolového presbyteria, nevelké lodi a západní věže kostel v Otčích. Popis předbarokního stavu kostela zmiňuje i klenutou sakristii s východním oknem. Její stáří opět nelze určit.⁴⁸⁾

Podlahův údaj o působení zedníka Uzydila někdy v letech 1406–1408 při jakýchkoli opravách na kralovickém kostele nelze průkazně spojit s žádnými dodnes identifikovatelnými stavebními stopami.⁴⁹⁾ Fyzickou spojnici se zaniklou podobou představuje právě jen hranolové presbyterium samotné. Na jeho přechodné omítky zbavených nárožích byly patrné pozůstatky druhotného zvyšování. Nelze proto vyloučit, že už v další středověké etapě mohla být kostelní loď zaklenuta a v souvislosti s tím zvýšeno a nově zaklenuto staré presbyterium, i když okolnosti tomu spíše nenasvědčují.⁵⁰⁾

Pod světským patronátem

V průběhu husitských válek i po opadnutí jejich vlny došlo k výrazným zásahům do majetků a práv církevních institucí. Sekularizace církevního majetku za vlády císaře Zikmunda zasáhla i statky Vyšehradské kapituly. Císař zapsal v roce 1437 kapitulní majetek v Královicích a další statky v okolí svému podporovateli Janovi Umlému ze Suché. Patronátní právo ke kostelu a další část vesnice byly postoupeny ke kolodějskému panství. Koloděje v té době držel poslední člen staré pražské patricijské rodiny Rotlevů Aleš. Obratné lavírování v konfesijně složité situaci mu dovolilo využít přízně, které se dostalo loajálním představitelům tehdejších elit. Příslušníci této rodiny disponovali ohromným majetkem, zastávali po několik desetiletí úřad královského mincmistra a drželi venkovské statky v okolí Prahy včetně tvrzí, dvorů a zlatorudných dolů v Jílovém. Byli však přesto stále vázáni svými ekonomickými a společenskými aktivitami i zájmy ku Praze.⁵¹⁾ Rodina měla navíc tradiční vztah ke kostelu sv. Havla v bezprostřední blízkosti svého původního městského paláce – pozdějšího Karolina. Do jaké míry se poslední Rotlev cítil motivován k úpravám svatyně, která byla převedena pod jeho patronát, je obtížné soudit.⁵²⁾ Chování představitelů pražského patriciátu k jejich patronátním kostelům v pražském okolí se na rozdíl od sledování jejich aktivit jako stavebníků venkovských sídel dosud nestalo předmětem soustavnějšího výzkumu.⁵³⁾ Zjevně však vykazuje značné rozdíly. Umělecky náročnou proměnu východního závěru románského kostela spojenou se záměrem založit rodovou nekropoli inicioval pražský měšťan Budek v Černovíčkách. Souvislost Dubečských z Dubče, kteří pocházeli z patricijské rodiny Velflovců, se skvělou votivní deskou z jejich patronátního kostela v Dubečku však není jasná a nelze ji bez obtíží přičíst jejich donátorské aktivitě. Gotická podoba jejich kostela s polygonálním závěrem je znejasněna neoslohovou

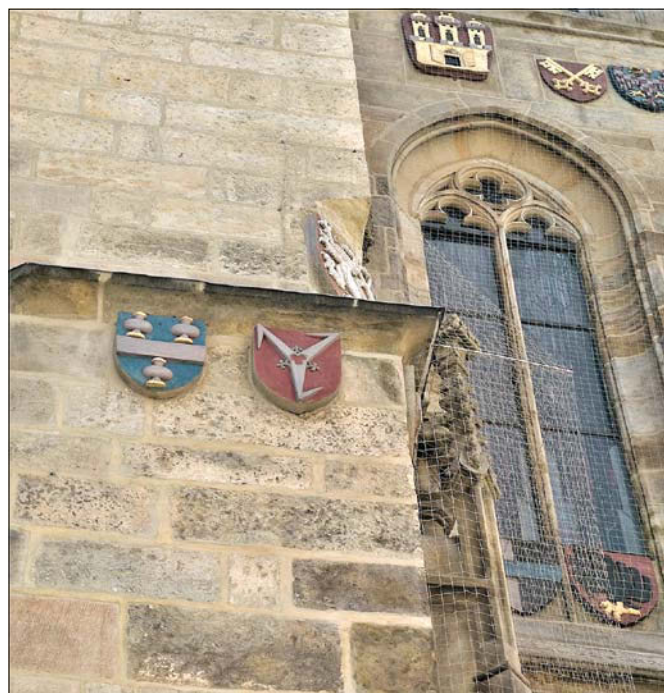
Obr. 11: Královice, kostel sv. Markéty: a – mladší gotické sanktuárium v druhotném umístění v severní zdi sakristie; b – detail spodní strany levého ostění s erbem nesoucím znamení čepice; c – detail spodní části pravého ostění s erbem se znaméním hráče (foto M. Falta).

úpravou. Za partonátu potomků pražských Olbramoviců, kteří vlastnili hrad ve Škvorci a psali se po něm, proběhly stavební úpravy v jejich patronátních kostelech v Horkách (nahrazení staršího presbyteria polygonálním závěrem a zřízení sakristie/kaple) a Hradešíně (rozšíření skrovné lodi rotundy novou plochostropou přístavbou zakončenou klenutým polygonálním presbyteriem). Obě úpravy však nevynikají zvláštní architektonickou náročností. Obdobné společenské zázemí měla i výstavba gotického kostela ve Slušticích za patronátu staroměstské patricijské rodiny Rostů.⁵⁴⁾ Spletitý příběh sporů o kostelní náčiní s panem Olbramem ze Škvorce a peripetie financování přestavby dřevěného kostela zaniklé vsi Lhota na zděný⁵⁵⁾ ukazují, že vedle patronů hráli ve výstavbě kostela roli další aktéři a souvislosti, které nám ve většině případů unikají. Nejnovější bádání ukazuje, jak složité se vyhraňovalo

společenské postavení a stavovská příslušnost měšťanů, kteří se zakoupili na venkovských statcích, a přitom nechťeli ztratit rozhodující vliv ve městě. Mnohdy zůstávali vlastníky městských domů, zasedali v městské radě, ve městě podnikali, a přitom používali erby, pečete i titulaturu náležející nižšímu panskému stavu. S tím úzce souvisí i jejich vztah k pražským kostelům, k nimž byli vázáni jako farníci nebo dobrodinci, kde měli oltáře, které podporovali, nebo rodinné hrobky. „Vzdání od města“ – tj. vyvázání z povinností k městské obci a odchod na venkovské statky v postavení vladky či rytíře navíc nebylo řešením nezvratným. Výzkum aktivit pražského měšťanstva na jeho venkovských statcích je však výzvou, která byla zatím vyslyšena jen z části.

Utrakvistické sanktuárium

Přízeň pražského erbovního měšťanstva zanechala v kralovickém kostele velmi pozoruhodnou stopu. Představuje ji torzo výpravného kamenného sanktuária, které je zřejmě druhotně zazděno v severní stěně dnešní sakristie. Ve svém popisu mu věnoval pozornost již A. Podlaha, který zároveň spojil jeden z dvojice erbů v jeho spodní části s rodem pánů z Hřivíc.⁵⁶⁾ K datování kamenického díla samotného se však nevyjádřil. J. Sommer je na základě formálních vlastností klade do doby kolem roku 1400. Poslední zpracování soupisu uměleckých památek mu nevěnovalo pozornost.⁵⁷⁾ P. Kalina označil okruh možných donátorů a předpokládal, že se na jeho objednání podíleli Dubečtí z Dubče.⁵⁸⁾ Vznik sanktuária spojuje se zmínkou o působení zedníka Václava Uzydila v letech 1406–1408. Tuto dataci přejal ve své disertaci i J. Sojka.⁵⁹⁾ Tito autoři zřejmě vycházejí z paralel výzdobných motivů kralovického sanktuária k význačným a progresivním kamenickým počinům v pražském centru a v místech přímého působení mistrů na něj navázaných. Příbuznost horní části sanktuária s baldachýny ze severního portálu kostela P. Marie před Týnem nebo portálu klášterního kostela v Panenském Týnci se nabízí. Výzdobu obou portálů spojuje s kralovickým sanktuáriem i užití drobných reliéfů architektonických motivů. Kamenické práce na týnském kostele, který se stal reprezentačním podnikem staroměstského měšťanstva, se protáhly až do samého konce 15. století, kdy se ještě dokončovaly věže a jejich výzdoba. Kamenická virtuosita severního portálu se na dlouhou dobu stala následovanou inspirací, která pronikla i do praž-

Obr. 12: Erb se stříbrným hříčem na červeném štítu na přístavbě orloje na Staroměstské radnici. O souboru erbů pražských měšťanů, do něhož náleží tento erb, se předpokládá, že vznikl v 16. nebo počátkem 17. století, stav 2021 (foto M. Hauserová).

Obr. 13: Tvrz Královice, sídlo rodiny Pechanců z Královic, stav 2017 (foto M. Hauserová).

ského a kutnohorského díla Rejskova. Kamenickou práci ze sv. Barbory v Kutné Hoře spojuje s královickým sanktuáriem i motiv cimbuří.⁶⁰⁾ Pokud vezmeme v úvahu právě tento další život gotických architektonických dekorativních motivů, pak se možná horní hranice jejich ohlasů v drobné kamenické práci může posunout až za přelom 15. a 16. stol. Jistá zjednodušení a drobná klopýtnutí v logice gotické tektoniky výzdobných motivů sanktuária by tomuto pozdějšímu datování mohla nasvědčovat. Znejasnění jemného detailu sanktuária tlustou vrstvou četných nátěrů však vybízí k opatrnosti v závěrech plynoucích z jeho tvarování.

S výjimkou A. Podlahy další autoři nevěnovali bližší pozornost heraldické výzdobě sanktuária, která má ovšem pro určení donátorů, a tím i datování díla nepominutelný význam. Ve spodní části sanktuária jsou umístěny dva erby s reliéfně provedenými erbovními figurami. Na straně pravé straně lze i pod vrstvou nátěrů bezpečně rozlišit hříč. Na straně levé vyplňuje pole erbu šikmo skloněný lehce poškozený útvar, který připomíná čepici či zvon.

S erbem, který v různých drobných obměnách nosili páni ze severočeského rytířského rodu pánů z Hřivíc, se můžeme setkat hned na dvou místech na průčelí pražské Staroměstské radnice. V pásu pod římsou radničního domu (Wölflinova) čp. 1 A/I z let 1471–1486 jej R. Nový⁶¹⁾ připsal Janu Sladkému z Touchovic. Znovu s drobnou přízdobou ve středu heraldické figury – hříče je zobrazen v souboru erbů na pozdně gotické orlojové přístavbě radniční věže.⁶²⁾

Pokud při hledání souvislosti s královickým kostelem budeme uvažovat o obou erbech, tak si můžeme povšimnout, že erb s čepicí/zvonem patřil vladycké rodině, z níž pocházela manželka majitele královické tvrze pražského erbovního měšťana Jana Pechance⁶³⁾ paní Marta z rodu vladyků z Bezděkova.⁶⁴⁾ Rod Pechanců vzešel ze staroměstského řemeslnictva. Otec Janův Jakub Pechanec dosáhl významného společenského postavení. Stal se, stejně jako později jeho syn Jan, konšelem Starého Města pražského. Kromě domu na Staroměstském náměstí⁶⁵⁾ držel Kralovice s dvorem a tvrzí. Vlastnictví svobodného statku ho v očích jeho současníků povznášelo, i když není jisté, zda byl kdy do vladyckého stavu přijat formálně. Prokazoval přízeň pražskému kostelu sv. Haštala, kde měla jeho rodina hrobku.⁶⁶⁾ Nabytá společenská prestiž mu dovolovala ucházet se o manželku nejen měšťanského původu, ale i o dceru některého z příslušníků ve městě žijící šlechty. V majetku Jakuba Pechance se vedle Kralovic uvádějí statky na Lounsku a Slánsku. Pokud uvážíme, že je svému choti jako věno mohla přinést některá z dcer z širší rodiny pánů z Hřivíc, kteří v tomto kraji žili, pak bychom našli vysvětlení k erbovnímu znamení hříče na královickém sanktuáriu.⁶⁷⁾ Z široce rozvětvené rodiny pánů z Hřivíc ve 14. a počátkem 15. stol. v Praze doložen Jan Sladký z Touchovic, který v byl letech 1471–1486 členem městské rady. Přítomnost hřivického erbu s hříčem na staroměstské radnici nejspíše nasvědčuje tomu, že z příslušník tohoto rodu podpořil úpravu radnice, a dočkal se proto i cti umístění svého erbu na radniční průčelí. Dráha úředníka ve službách města, významného šlechtice, nebo státní správy v té době představovala důstojnou kariéru pro šlechtice, který z různých důvodů nemohl udržet své venkovské statky. Usazení ve městě ho přitom nezbavovalo jeho stavovského zařazení. Rodinám bohatých a vlivných měšťanů přinášelo spojení s příslušníky úřednické šlechty stvrzení jejich společenského vzestupu. Obdobné pozadí mohl mít i šátek Jakubova syna Jana Pechance s paní Martou z Bezděkova.⁶⁸⁾ Erby urozené matky a urozené manželky dárcovy by tak provázely sanktuárium jako dar, který vladyka Pechanec pro spásu své duše a na paměť své k urozenosti spějící rodiny věnoval kostelu ve farnosti, k níž náležel jeho venkovský statek. Naznačený obrys této genealogické hypotézy však bude nutno ještě detailněji rozpracovat.

Obr. 14: Panenský Týnec (okres Louny). Baldachýn z portálu klášterního kostela je bezprostřední odezvou drobného parléřovského architektonického detailu (foto M. Hauserová).

Jak již bylo uvedeno, královické sanktuárium není dochováno v úplnosti. Baldachýnu lemovanému vimperky prohnutými do tvaru oslích hřbetů, posázenými kraby, který chránil otvor schrány s mřížkou,⁶⁹⁾ zjevně chybí odpovídající ukončení. Po obou stranách baldachýnu jsou zachovány přízední úseky se zlomky motivu cimbuří podporované stojkami s reliéfními kružbovými výplněmi.

Právě v chybějící horní části baldachýnu by bylo pravděpodobné očekávat umístění erbu Pechanců, který by se společně vztahoval jak k osobě dárce samotného, tak k jeho předkům v mužské linii.⁷⁰⁾ Dle dobových představ se tak poukázalo na generace urozených předků, jimiž se dokládá řádný šlechtický původ. Na zobrazení rodové linie tak mohl mít zájem jak Jan Pechanec sám († 1532), tak jeho synové. Prvotní neformální volnost v přijímání do rytířského stavu se počátkem 16. století vytrácela. Pro Janovy syny Matyáše a Burjana tak nabyt poukaz na dvě generace urozených předků zásadního významu.⁷¹⁾

Posun datace královického sanktuária o více než jedno století přitom nemusí znamenat zásadní zvrát. Dlouhá životnost gotického architektonického detailu v prostředí, z něhož mohl dárce čerpat, je známou skutečností. Dokládají ji výmluvně již zmíněné kamenické práce Rejskovy v Praze, tak do minulosti zahleděné detaily pokračující stavby kostela sv. Barbory v Kutné Hoře i další kamenické výtvoř, které po celé 15. století zdobně obměňují ještě předhusitské inspirace.

V době vzniku sanktuária kostel sloužil věřícím dominantně rozšířeného utrakvistického vyznání. Klonily se k němu i generace královických Pechanců.⁷²⁾ Jednou z jeho základních věroučných tezí byla představa skutečné tělesné přítomnosti Kristovy uprostřed věřících. Sanktuárium jako schrána posvěcené svátosti, v níž byl skutečně zpřítomněn Spasitel, tvořila spolu s oltářem duchovní těžiště sakrálního prostoru. Pořízení sanktuária tak představovalo počín mimořádně konfesijně angažovaný a nepochybně reprezentační. Významu sanktuária odpovídalo i jeho umístění na evangelní straně presbyteria

Obr. 15: Motiv cimbuří: a – Bríství (okres Nymburk), kostel Nalezení sv. Kříže. Interiér kostela s konzolami a baldachýny zvýrazňujícími nároží lodi a transeptu. Motiv cimbuří upomíná na baldachýnový motiv sanktuária v kostele sv. Markéty. Úprava okolí těchto kamenických článků a jejich vztah k výběhům klenby nasvědčuje o dodatečném osazení (foto R. Gája); b – Bríství, detaily baldachýnů (foto R. Gája); c – Kutná Hora, kostel sv. Barbory – parapet vysokého chóru ukončený motivem cimbuří a „astwerku“ – osekaných větví. M. Rejsek a jeho následovníci, stav 1614 (foto M. Hauserová); d – Královice, kostel sv. Markéty. Detail torza cimbuří (foto M. Falta).

u oltáře. Bývalo buď zabudováno do severní zdi presbyteria, nebo jí bylo různým způsobem představeno. Utváření torza kralovického sanktuária nenechává na pochybách, že se jednalo o typ do zdi zapuštěné schránky, z níž před její rovinu předstupoval pouze ozdobný rám a baldachýn neznámého zakončení. Do svého nynějšího umístění v sakristii byla přenesena již jen skříňová část s železnou mřížkou. Co můžeme soudit o tomto transferu? Díky popisu kostela z roku 1671 víme, že se torzo sanktuária na tomto místě nacházelo už před zásadní barokní přestavbou, která kostel změnila do stavu, jaký vidí-

me dnes. Uvedený popis zmiňuje, že kostel byl rok před jeho pořízením obnoven. Při této obnově mohlo k přenesení dojít, pokud se neodehrálo už dříve. O jeho důvodech se můžeme pouze domýšlet. V roce 1614 papež Pavel V. v novém *Missa-le Romanum* s odvoláním na závěry Tridentského koncilu předepsal přenesení nejsvětější svátosti na hlavní oltář. Sanktuárium tak ztratilo své opodstatnění. Liechtensteinové jako noví katoličtí patroni kostela, kteří ve zdejších kraji dlouho a obtížně zápolili s hluboce zakořeněným utrakvismem, mohli chápat odstranění nápadně zdobeného sanktuária jako jeden

z projevů změněné náboženské orientace. Osudy sanktuárií v době protireformace patří u nás k tématům, která byla zatím dotčena pouze okrajově.⁷³⁾ Vnímat tuto událost jako známku obecnějšího trendu by tedy bylo za nynějšího stavu poznání předčasné.

V situaci, kdy blíže neznáme stavební podobu kostela v této stavební etapě a nemáme k dispozici ani zlomky kamenických článků, které by dovolily domýšlet jeho architektonické řešení, je prakticky nemožné dohadovat se, zda v tomtéž duchu jako sanktuárium byly upraveny i další kamenické prvky v kostele. Záznam z vizitace z roku 1671 bez bližšího popisu zmiňuje kamennou kazatelnu situovanou v levé straně triumfálního oblouku. Kazatelna měla v utrakvistické bohoslužbě zvláště hluboký význam. Jejím zjevu proto bývala věnována zvláštní péče. Široké rozpětí možných analogií kamenných kazatelen z utrakvistických kostelů představují počínaje jemně cizelovanou gotickou kazatelny v pražském týnském kostele i pozdější již renesančně pojaté kazatelny z nedalekého Českého Brodu, Rostoklat, Horek (nyní v Hradešíně). Jejich dřevěnou variantu představuje skvostná intarzovaná kazatelna kaple Smiřických v Kostelci nad Černými lesy.

Dotek renesance

Dopad patronátu kolodějské vrchnosti na odlehlý farní kostel je pro období 15. až 16. století těžko uchopitelný. Psané prameny chybí.

Průnik renesance do panských sídel v okolí je však nepřehlédnutelný. Do majetku rodu renesančních velmožů Smiřických se dostalo nejdříve sousední panství Škvorec. Před polovinou 16. stol. zahájil Zikmund Smiřický přestavbu škvoreckého hradu na renesanční zámek. Jeho torzo napovídající o úpravě hradního jádra na dispozici s arkádovým dvorem bylo strženo v 60.–80. letech 19. století. Je zajímavou shodou okolností, že při sporu stavebníka s tesařem zjednaným na přestavbu hradu vystupoval jako komisař Burjan Pechanec z Královic, potomek donátorů královického sanktuária a zřejmě i iniciátor renesanční přestavby královické tvrze.

Patronátnímu panství Koloděje poskytla od poloviny 16. století rodová kontinuita vlády čtyři desetiletí klidného růstu, které se obrazy v modernizaci zdejšího sídla. Dvě vlny barokních přestaveb za vlády Liechtensteinů však setřely jak stopy této etapy, tak následnou renesanční úpravu za vlády Smiřických. O jejím charakteru tak napovídá nejvíce sama hlavní smiřická rezidence v Kostelci nad Černými lesy se vzácně dochovanou renesanční zámeckou kaplí.

Péče silně utrakvisticky zaměřené smiřické vrchnosti se obracela i ke kostelům v jejich postupně rozšiřovaném dominiu. Kolem roku 1600 vybudovali měšťané s podporou vrchnosti kostel se samostatně stojící zvonici v Kostelci nad Černými lesy. Jeho původní podobu však zcela setřely četné pohromy a přestavby. Renesančně byl upraven kostel v Horkách a Rostoklatech. Skrovnou stopu renesanční etapy skrývá i spodní část věže i barokní kostela v Uhříněvsi. Vyobrazení z 1722 zachycuje ještě renesanční úpravu gotického kostela v Kolovratech.⁷⁴⁾ Ideál kultivovaně stavebně provedeného, výzdobou střídmeho a světlého bohoslužebného prostoru pak naplnila novostavba zámecké kaple Smiřických v Kostelci nad Černými lesy.

Vedle renesančních stavebních úprav si bezpochyby nelze nevsimnout, jak velkou péči věnovali zdejší utrakvisté výbavě svých kostelů nákladnými a rozměrnými zvony.⁷⁵⁾ Nádherná díla pražského zvonaře Brikciho z Cimperka z poslední čtvrtiny 16. století se ve zdejší regionu zachovala v Plaňanech, Vrbčanech, Mukařově, Kozojedech, Horkách a Kounicích. Zvážíme-li rozsah stavebních stop soudobých úprav na těchto

Obr. 16: Královice, kostel sv. Markéty. Krov jižní věže s dvojicí zaatikových pultových střech skloněných do středního úžlabí (foto M. Hauserová).

kostelech, tak se nabízí myšlenka, že zvucný hlas zvonů svolávající křesťanskou obec mohl být ceněn někdy více, než samotná stavební úprava kostela. Nedochovaný zvon pro kostel v na hradě u Královic slil mistr Brikcí v roce 1596.⁷⁶⁾

Do předbarokní podoby zdejšího kostela dává nahlédnout protokol z vizitace kostelů v kouřimském děkanátu z roku 1671,⁷⁷⁾ kterou sepsal sluštický farář Jakub Suchetius. Tento cenný pramen relativně podrobně popisuje stav kostelů někdy jen nouzově opravených po útrapách třicetileté války a zachycuje je povětšinou ještě před vlnou významnějších barokních přestaveb. Nabízí tak možnost částečné retrospektivy až do situace v době předválečné.

V úvodu popisu, který zaznamenává i terénní situaci kostela, si nelze nevsimnout okouzlení pisatelova, který obrat „ecclesia pulchra“ (krásný kostel) v ostatních popisech jindy neužil. Z popisu vyvstává kostel zděný, se zvonovou věží připojenou ke kostelu ze západní strany, klenutou sakristií vlevo od oltáře a jižním vstupem. Je s podivem, že se zvláštního pojmenování nedočkala jižní věžovitá přístavba lodi s renesanční atikou, která ve svém přízemí nabízela krytou předšíň zmiňovanému jižnímu vstupu. V patře pak skýtala prostor jedné z dvojice samostatnými schodišti přístupných zpěváckých krucht, které popis uvádí. Druhá, podklenutá kruchta, byl situována v západní části lodi. Pokud bylo v rámci naší ne zcela soustavné práce s vizitačním protokolem možné posoudit, tak se popisy v situacích, kde je porovnání se současností možné, nedopouštějí chyb tak hrubých, jako je přehlédnutí věže. Všechny okolnosti naopak nasvědčují tomu, že jižní hranolová věž s průchozím přízemím, třemi dalšími patry a atikou zakrývající střechu skloněnou ke střednímu úžlabí, v době vizitace již existovala.

Proč se však jižní věž v popisu jasně neuplatňuje? Nabízí se několik důvodů. Pokud uvážíme, že všechny zvony byly v roce 1671 zavěšeny ještě na věži západní, tak se lze domnívat, že výstavba jižní věže nebyla v době pořízení velkého zvonu od mistra Brikciho v roce 1596 buď ještě zahájena, nebo významně nepostoupila. Majitel panství a patron kostela, pan Václav Smiřický ze Smiřic na Škvorci a Náchodě, totiž náhle zemřel v roce 1593. Z pozůstalých synů dospěl Albrecht Václav k věku dovolujícímu převzetí vlády až v roce 1611. O tři roky na to zemřel. Jeho nástupce, významný exponent protestantské šlechty v evropském měřítku Albrecht Jan Smiřický, zemřel v roce 1618 v předvečer třicetileté války a konfiskace smiřických statků. Není vyloučeno, že mohutná věž se zamýšlenou zpěváckou kruchtou nebo patronátní lóží v patře zůstala za těchto okolností uvnitř nedokončena⁷⁸⁾ a nedočkala se až do barokní přestavby kostela ani zavěšení zvonů.

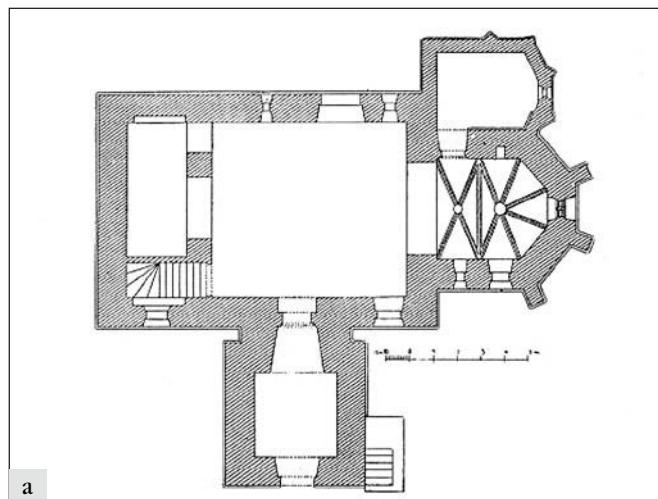

Obr. 17: Vyšehořovice (okres Praha-východ), zvonice kostela sv. Martina s torzem atiky, stav 2009 (foto M. Hauserová).

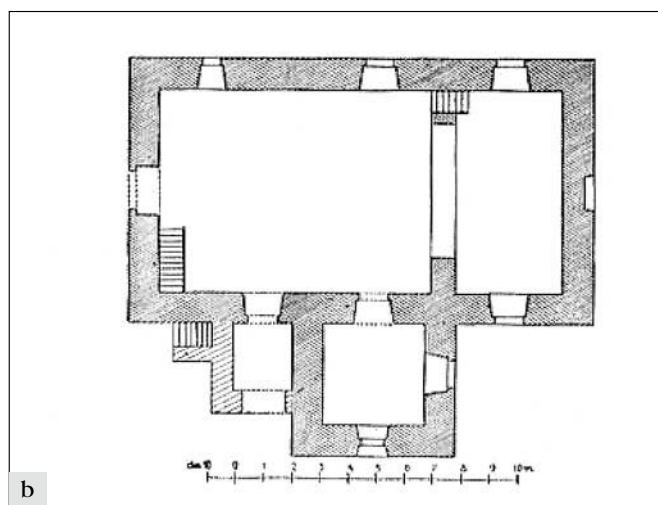
Zjev velké věže ukončené atikou byl v porovnání s tradiční podobou helmic kostelních věží v době pořizování vizitačního protokolu neobvyklý. Mezi popisovanými kostely měla prokazatelně podobnou atiku jen věž samostatně stojící zvonice u kostela sv. Martina ve Vyšehořovicích⁷⁹⁾ a snad i věž kostela v Kounicích u Českého Brodu. Zmiňované snížení kounické věže, k němuž došlo v roce 1769, mohlo totiž obnášet právě snesení atiky. Poté byla věž opatřena helmicí, protože stará věž prý „nebyla pěkná, majíc tvar nějaké věže městské, jako v Brodě brány“.⁸⁰⁾ Výzdobný motiv atiky kostela sv. Markéty také na siluetu atiky předbrání českobrodské Kouřimské brány upomíná. Nejisté samozřejmě zůstává, kolik dalších podobných zakončení věží zaniklo při mladších úpravách. Jižní věž kostela sv. Markéty přesto asi nevypadala jako obvyklá kostelní věž a v době popisu se z ní snad ani nevyzváželo. Nemusí tedy příliš překvapovat, že ji vizitátor konkrétně nepojmenoval.

Mohutné věže s různě provedenými zvonovými patry se v průběhu 15. a 16. století prosadily i u některých venkovských kostelů. Souvislost se zdokonalováním výroby a rostoucí oblibou rozměrných zvonů a jejich snadnější dostupností se nabízí. Zvony patřily vedle výzdoby kostela malbou, sochařskými a malířskými díly, bohoslužebními předměty a knihami k prestižním darům. Zvonové nápisy nejrůzněji uvádějí jména a společenské postavení dárců a patronů. Jejich náboženskému vyznání dosud nebyla věnována pozornost.

Situování těchto věží – zvonice ve vztahu ke kostelním lodím, využití jejich nižších úrovní pod zvonovými patry a jejich komunikační vazby na interiér i exteriér kostela, i když některé z nich již byly jednotlivě dokumentovány, se rovněž zatím nestaly předmětem soustavnějšího sledování. Na sklonku středověku a na začátku novověku stále neztrácely oblibu věže samostatně stojící. Pokud však byly stavebně spojeny s kostelem, tak v dispozičních variantách tohoto spojení zaujme výrazná skupina věží připojených k boční, často právě jižní straně lodi. Přízemí těchto věží mohlo, ale nemuselo být průchozí.

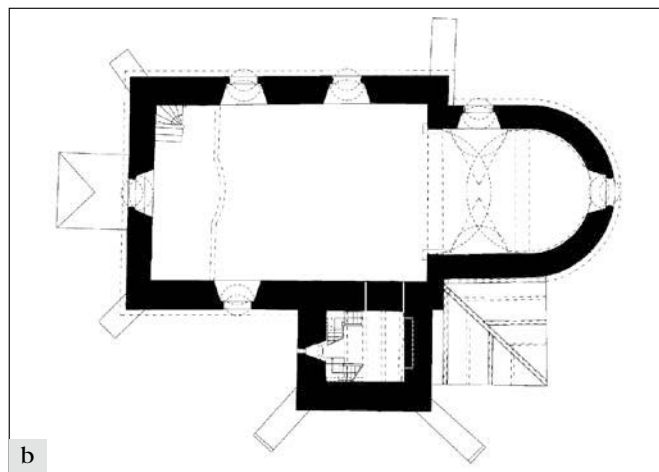
a

b

Obr. 18: Příklady kostelů s dodatečně připojenými věžemi na boku lodi: a – Mochov (okres Praha-východ), kostel sv. Bartoloměje (převzato z A. Podlaha, o. c. v pozn. 6, s. 103); b – Mukařov (okres Praha-východ), zbořený kostel Nanebevzetí P. Marie (tamtéž, s. 107).

K průchozím jižním věžím se v bližších regionálních vazbách řadí jižní věž kostela v Mochově. Spojovacím krčkem mezi věží a lodí kostela je obohacena dispozice kostela v Nehvizdech. Ze vzdálenějších příkladů uvedme kostel sv. Ondřeje v Chlístovicích s dendrodatací zděné části po roce 1496 a s mladším bedněným zvonovým patrem z 80. let 16. století,⁸¹⁾ kostel sv. Gotharda v Brozanech nad Ohří⁸²⁾ nebo drobnou verzi téhož dispozičního řešení v Okřesanči. Staršího původu snad je i barokně upravená průchozí věž v Lochách u Čáslavi. Mohutnou jižní věž s průchodem blíže neznámého stáří upoutávají sousední Sluštice.⁸³⁾ Jako neprůchozí se zatím jeví věž v Horních Počernicích, nebo Černčicích u Loun. V mukařovském kostele zbořeném roku 1893 neslo zvonové patro neprůchozí jižní věže zvon mistra Brikiho z roku 1573. V první skupině kostelů podvěží sloužilo jako předsíní vstupu do lodi. Předsíní v této době ostatně začínala být oblíbenou součástí dispozice, ať již využívala podvěží vhodně umístěné věže nebo byla řešena jako samostatná přístavba k lodi kostela. Situace v kostele sv. Markéty je nejednoznačná. Vizitační protokol uvádí jediný vstup od kostela od jihu. Původní portál gotické lodi ani ostění průchodu z předbarokní etapy ani jejich stopy nejsou za současného stavu patrné. Nelze tedy zatím rozhodnout, zda byla jižní věž průchozí, nebo že tento vstup do lodi byl situován západně od věže podobně jako ve zbořeném kostele v Mukařově.⁸⁴⁾ Popis kostela sv. Markéty – i když ne výslovně – zachycu-

je existenci dvou věží. O západní lze na základě předchozích zjištění dovozovat, že byla starší, méně únosná a nevhodná k zavěšení velkých zvonů.⁸⁵⁾ Tato situace není nijak výjimečná. Podobný vztah starší románské západní věže kostela k nové mohutnější jižní průchozí věže se zvonem z 30. let 16. století je zachován v již zmíněných Brozanech nad Ohří. Velká věž je obdobně jako u kostela sv. Markéty situována na jižní straně kostela. Její průchozí přízemek otevírá z vnějšku renesanční portál.

Popis kostela sv. Markéty umísťuje do patra věže zpěvákou kruchtu. Současné prostorové poměry v podvěží jsou výsledkem barokní adaptace, která původní výškové členění zrušila. Nápadné převýšení prostoru nynějšího podvěží je zřejmě důsledkem odstranění stropu mezi přízemím a patrem věže. Křížová klenba s hřebínky v nynějším podvěží byla původně stropem prvního patra věže. Otevíralo se obloukem do lodi a bylo přístupného schodištěm z přízemí věže. Zda prostor v patře podvěží byl zpěvákou či varhanní kruchtou nebo tribunou, zůstává nadále otázkou. Umístění tribuny v boku lodi není vzhledem k orientaci chrámového prostoru zvláště výhodné. Výhled na oltář by se z patra podvěží otevíral jen omezeně. Ústředním místem bohoslužby zvláště pod vlivem důrazu na hlásání božího slova se v reformovaných církvích stala kazatelna. Její umístění před levým ostěním triumfálního oblouku nabízelo výbornou pohledovou vazbu i dobrou slyšitelnost pro účastníky bohoslužby v patře podvěží.⁸⁶⁾ Zajímavé srovnání nabízí pohled na tribunu zámecké kaple Smiřických v Kostelci nad Černými lesy. Vedle otevřeného „podia“ ve střední části tribuny zaujímají prostor na jejím severním a jižním konci samostatně uzavíratelné a do prostoru lodi obloukem otevřené „lůže“. Srovnatelné ale nejsou prostorové vztahy v obou svatyních. Renesanční novostavba kaple smiřických je s ohledem na slyšitelnost mluveného slova po luteránském způsobu rozvinuta spíše šířkově. Kostel sv. Markéty, jako adaptovaná svatyně středověkého původu, byl vyvinut podélně. Pokud v něm mělo být dosaženo podobného efektu, bylo nutno

Obr. 19: Černčice u Loun (okres Louny), kostel s Vavřince. Propojení patra věže s prostorem lodi: a – pohled od jihu, stav 2020 (foto M. Hauserová); b – půdorys na úrovni patra věže. Otvor do lodi s obloukovým záklenkem byl dodatečně zazděn (zaměření J. Skopec, T. Brož a M. Nový); c – pohled do prostoru prvního patra věže. Vlevo zazděný otvor do lodi, vlevo rovněž zazděná nika ve východní stěně věže, stav 2020 (foto M. Hauserová).

užít odlišné architektonické prostředky. Stopy po obdobně situované tribuně byly nedávno identifikovány v patře jižní věže v Černčicích.⁸⁷⁾

Prostor tribuny mohl sloužit případně i k reprezentaci správců a úředníků panství Smiřických. Svůj vztah ke kostelu jako místu rodové memorie ostatně vyjádřil pan Václav Semilský z Neudorfu, úředník Smiřických v Uhříněvsi a Kolodějích, nobilitovaný roku 1612 tím, že je zvolil jako místo pohřbu své rodiny. Jeho náhrobek je zde dodnes dochován. Hejtmán Uhříněveského panství a od roku 1599 vrchní úředník na Černokosteckém panství pan Samuel Trojanský z Bylan⁸⁸⁾ se podílel na pořízení již zmiňovaného nového zvonu od mistra Brikciho.

Obr. 20: Vyobrazení literátského bratrstva, Královohradecký graduál, *pars aestivalis*, f. 260v, 1592–1604. Na levé straně nad hlavami věřících na vložené dřevěné kruchtě je umístěn varhanní prospekt (Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fol. 256 v, inv. č. HK6).

Zaklenutí kostela, které zmiňuje popis z roku 1691, mohlo vzniknout spíše než ve středověku jako součást velké stavební akce, k níž přístavba jižní věže bezpochyby náležela. Podklenuta byla i zděná kruchta na západní straně kostela. Její analogii může představovat dodnes dochovaná kruchta s parapetem zdobeným erby, pamětními deskami přispěvatelů a texty z Písma z nedalekých Rostoklat. Vedle majitele panství a patrona kostela Albrechta Jana Smiřického se tu svým erbem i jménem připomíná člen nobilitované rodiny z Neudorfu, úředník škvoreckého panství Jan Florián. Záměrně prosté pojetí výzdoby rostoklatského interiéru může navozovat představu o rázu vnitřní úpravy kostela na kralovickém hradišti.

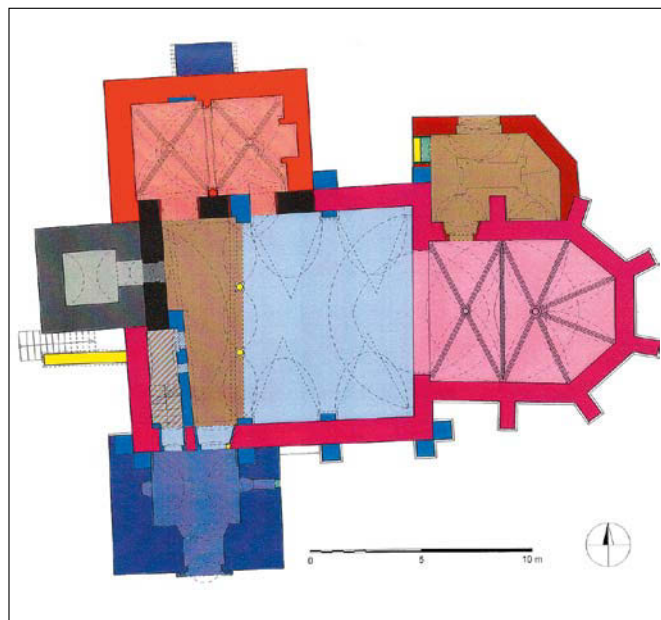
Barokní kostel sv. Markéty

Nucený odchod nekatolického kněžstva z farní správy po roce 1624 vyvolaný císařským rekatolizačním patentem natrvalo ukončil i staletou farní funkci kostela na hradišti u Královic. Neobsazená fara a pustošení třicetileté války,⁸⁹⁾ které zdejší krajinu zasáhlo zvláště zdrcujícím způsobem, nenechávají na pochybách, že stav kostela na prahu druhé poloviny 17. století nebyl nijak uspokojivý. Lichtenštejnové – nová pobožná katolická vrchnost, dlouhodobě sledovali záměr obnovy farní sítě i stavební podstaty svých patronátních kostelů. Aktivita lichtenštejnského patronátu i výrazných osobností tehdejšího farního kléru na lichtenštejnském panství zejména v době působení pozoruhodné osobnosti Marie Terezie Savojské, rozené kněžny z Liechtensteinu se dočkaly v nedávné

Obr. 21: Královice, kostel sv. Markéty, nynější podoba podvěží. Převýšený prostor zaklenutý renesanční hřebinkovou klenbou se otevírá do lodi otvorem s půlkruhovým záklenkem. Původní rozdělení prostoru podvěží do dvou úrovní zaniklo při barokní přestavbě. Horní patro bylo z přízemí věže přístupné schodištěm (foto M. Hauserová).

době podrobného zpracování.⁹⁰⁾ Dějiny stavební činnosti na obnově a přestavbě jednotlivých kostelů zpracované s využitím písemných pramenů dovolují přestavbu kostela sv. Markéty vřadit do obrazu stavebního dění v černokosteleckém lichtenštejnském dominiu v prvních třech čtvrtinách 18. století. Publikace se okrajově dotýká i starších úpravy staveb, které nepochybně měly za cíl uvést do použitelného stavu svatyně zchátralé či poškozené za třicetileté války a v době překonávání rozvratu po jejím skončení.⁹¹⁾ Přehled stavební činnosti na jednotlivých sakrálních stavbách nezachytil poválečnou obnovu kostela na hradišti u Královic. Vizitační protokol z roku 1671 však výslovně zmiňuje, že tento krásný kostel byl v minulém roce obnoven a uvnitř nabílen. Zůstává však dosud neposvěcen. Totéž se uvádí i o hlavním oltáři s obrazem sv. Markéty.⁹²⁾ Oltářní obraz s touto světící ukazuje, že úcta k ní měla ve zdejší kostele delší tradici. Přesto zůstává vizitační protokol prvním dokumentem, kde je svatomarkétské patronium kostela výslovně uvedeno. Popis kostela⁹³⁾ zachycuje stavební podobu, kterou lze pokládat za výslednici renesančních úprav středověké svatyně. Její nevelká loď, skromná sakristie i absence panské oratoře mohly po následujících šesti desetiletích vést k rozhodnutí kostel zásadnějším způsobem přestavět. Od poslední opravy kostel značně sešel a projevil se i poruchy na jeho zaklenutí.⁹⁴⁾ Představa o vhodné podobě východního závěru svatyně se vyhranila už při přestavbě kostelů v Přistoupimi, Rostoklatech a Tuklatech.⁹⁵⁾ Oltářní prostor čtvercového nebo obdélného půdorysu provázejí po obou stranách užší dvoupodlažní trakty tak, že výsledná šířka trojtraktové východní části kostela určuje šířku jeho lodi. Blo-

Obr. 22: Brozany nad Ohří (okres Litoměřice), kostel sv. Gotharda. Kostel se dvěma věžemi různého stáří. Půdorys na úrovni přízemí renesanční věže. K románské etapě výstavby kostela (černá, šedá) náleží západní věž o půdorysu $4,5 \times 4,5$ m. V renesanční etapě (modrá) byla jeho dispozice doplněna další věží o půdorysném rozměru $6 \times 7,5$ m. Poloha a částečně i dispoziční vazby renesanční věže upomínají na věž kostela ve Slušticih (zaměření a analýza J. Skopec).

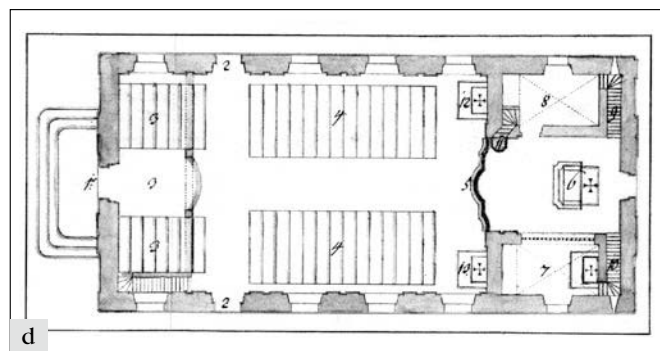
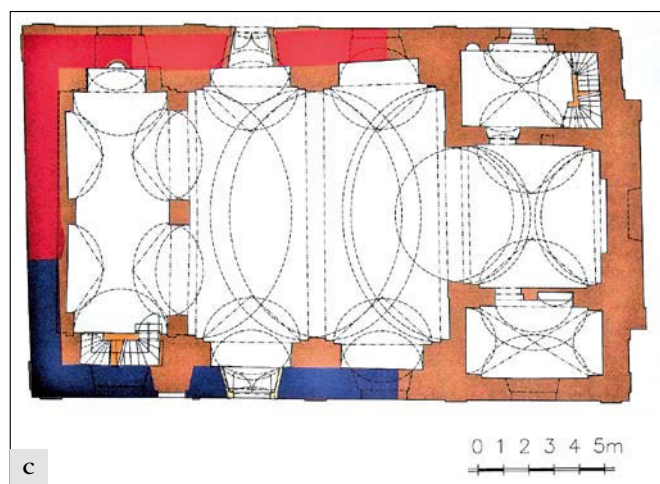
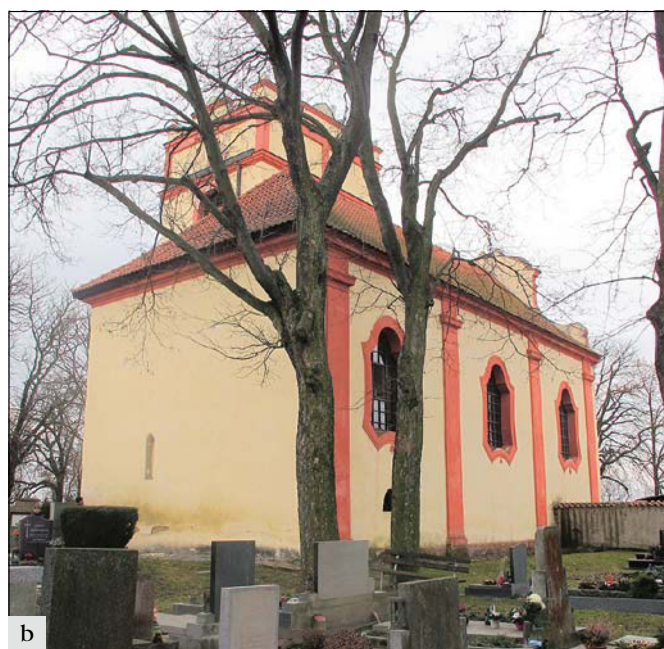
kové pojetí stavby opustilo starší tradici skládání celku kostela z viditelně odlišných dispozičních součástí a sevřelo je do jednolitěho kvádrového objemu. Lapidárnost zděné části stavby přinášela jako další výhodu i nepoměrně jednodušší tvar jejího zastřešení s krovem, který jednolitě překryl celý půdorys. Trvajíc oblibu tohoto řešení dokládá i nerealizovaný projekt nového městského farního kostela sv. Andělů strážných pro Kostelec nad Černými lesy, který nechala pořídit kněžna Marie Terezie Savojská v roce 1735. Nakreslil jej zednický mistr Matyáš Šeindler snad na základě zkušenosti své, nebo vznesené objednatelky s výše uvedenými barokními přestavbami. Zvláště u kostelů se samostatně stojící zvonice, což byl ostatně i případ Kostelce, byla úspornost této dispozice evidentní.⁹⁶⁾

Přestavba východního závěru kostela sv. Markéty u Královic svědčí o tom, že provádějící mistr, stavitel lichtensteinských patronátních kostelů i světských staveb, Tomáš Vojtěch Budil zvolil i pro zdejší přestavbu blokový koncept vyvinutý na obdélném půdorysu. O přestavbě kostela se začalo uvažovat již v roce 1737. Zahájení stavby následovalo o dva roky později. Stavby kostelů v Kostelci – centru lichtensteinského dominia a v Královicích tedy probíhaly prakticky současně. Jimi se otevřela řada novostaveb i přestaveb kostelů na panstvích Kostelec, Škvorec, Uhříněves a Rataje nad Sázavou, kterou ukončila až smrt patronky ve Vídni v roce 1772.

Kostel sv. Markéty, již jen filiální, náležel pod farní správu z nedaleké Uhříněvsi. Zda za iniciativou uhříněveského faráře Václava Jana Nepomuka Čípy, který si od patronky vyžádal povolení k jeho úpravám, stálo povědomí významu kostela

Obr. 23: Rostoklaty (okres Kolín), kostel sv. Martina. Renesanční kruchta s reliéfy a malovanou výzdobou z roku 1618 v utrakvistickém duchu (foto R. Šulc).

Obr. 24: Blokové pojetí barokní přestavby: a – kostel v Přistoupimí (okres Kolín), stav 2015; b – kostel sv. Markéty v Královicích, stav 2009 (foto M. Hauserová); c – půdorys kostela v Přistoupimí (podle K. Kibic ml. – V.J. Mrvík, o. c. v pozn. 95); d – nerealizovaný návrh T. Budíla na kostel Andělů strážných do Kostelce nad Černými lesy (okres Benešov), 1735 (převzato z P. Oulíkové, o. c. v pozn. 90, s. 139).

v církevních dějinách regionu nebo jen praktické potřeby zajišťování duchovní správy, je obtížné soudit. Každopádně je pozoruhodné, že velkorysou přestavbu a výzdobu svého vlastního farního kostela v Uhříněvsi, které se věnoval se zaujetím, péčí i s nepřehlédnutelným záměrem vtělit do ní vzpomínku na své působení⁹⁷⁾ odsunul až do doby po dokončení přestavby kostela sv. Markéty.

Parametry filiálního kostela sloužícího nepříliš lidnatému zázemí vedly i v rámci zvoleného konceptu k logickým zjednodušením. Mohutná renesanční věž při jižním boku kostelní lodi byla relativně nová, solidně provedená, poskytovala dostatečný prostor pro zvony a svým průchozím přízemím navíc vytvářela ceněnou chrámovou předsíň. Starší západní věž byla – jak již bylo ukázáno v předchozím textu – patrně skromnějších rozměrů. Navíc se její poloha pravděpodobně dostala do střetu se záměrem vytvořit kostelu nové průčelí s osovým vstupem. Rozhodnutí zachovat pouze věž jižní a zapojit ji do novostavby bylo proto logické.⁹⁸⁾ Omezovalo však možnost jednoduše uplatnit známý a ve zdejších kraji již několikrát užitý koncept lodi ukončené na východě osvědčeným druhem trojdílného závěru. Rozšíření existujícího presbyteria jižním směrem by totiž zkomplikovalo půdorys stavby a na úrovni půdy by znemožnilo dosáhnout jednoduchého obdélného půdorysu krovu. Připojení jednoduchého blokového objemu novostavby prostou přístavbou k severní straně renesanční věže by zase vedlo k neúměrnému rozšíření nové kostelní lodi. Obě tato řešení nebyla šťastná. Vzorové schéma bylo tedy zjednodušeno vypuštěním traktu jižně od oltáře. Toto řešení dovolilo zachovat jak část zdiva východního závěru stávajícího presbyteria s východním okénkem a oběma středověkými nárožními i úseky jeho zdi jižní opět s pozůstatky středověkého zdiva ve spodní části. Severní část stavby se starou sakristií byla pravděpodobně celá odstraněna a znovu vybudována (snad na sta-

Obr. 25: Královice, kostel sv. Markéty, západní průčelí, stav 2009 (foto M. Hauserová).

Obr. 26: Královice, kostel sv. Markéty, průhled triumfálním obloukem na klenbu presbyteria a oratoře umístěné nad sakristií vlevo od oltáře (foto M. Hauserová).

a

b

Obr. 27: Královice, kostel sv. Markéty, nekonvenční stránka díla T. a V. Budilů. Výtvarné efekty dosažené jednoduchými prostředky: a – schodiště z lodi na kruchtu; b – štukové zrcadlo stropu nad hlavním (západním) vstupem (foto M. Hauserová).

rém základě). Nabízí se předpokládat, že kamenné sanktuárium zůstalo zachováno v bloku staršího zdiva, který byl pojat do severní zdi prostorově skromné a úzké sakristie.⁹⁹⁾ V patře nad novou sakristií byl zřízen prostor s charakterem panské oratoře. Přístup na ní je však neobyčejně stísněný a strmý. Počítalo se snad s tím, že patronka bude žít i nadále výhradně v Rakousku a na oratoř svého patronátního kostela v Královicích nikdy nevstoupí!¹⁰⁰⁾

Výškové vyrovnání oltářní části se s dvouúrovňovým útvarům sakristie a oratoře mělo za následek nahrazení níže položené starší klenby presbyteria barokní plackovou klenbou.¹⁰¹⁾ Odstraněna byla i klenba mezi přízemím a patrem jižní věže. Světlo procházející novým kasulovým oknem v jižní zdi věže

pak značně převýšeným vstupním prostorem v jejím podvěží snáze pronikalo do dříve zastíněné části lodi. Rozšíření lodi severním směrem do jedné linie s vnějším obvodem obnovené sakristie mělo za následek nejen zboření dosavadní severní zdi ale i likvidaci klenby lodi. Ze stejných důvodů zanikla i západní klenutá kruchtta, která svým rozpětím již šířce nové lodi rovněž nestačila. Rozsah využití staršího zdiva v místech, kde na jejich předpokládaný výskyt navazuje stavba barokní je za daného stavu nepostižitelný. Rozsah bouracích prací byl značný. Podíl druhotně užitého materiálu se přesto nepromítá v komplikovaném a vleklém finančním vypořádání stavby, které se zachycují kostelní účty.¹⁰²⁾ Architektonické řešení interiéru i exteriéru stavby nese charakteristické znaky autorského rukopisu Tomáše Vojtěcha Budila. Prokazuje jeho vynalézavost, s níž přistupoval k adaptaci starší stavby. Tento aspekt bývá v hodnocení jeho autorského přínosu zastíněn sledováním inspiračních zdrojů jeho tvorby především v díle K. I. Dientzenhofera.¹⁰³⁾

Barokní úprava vtiskla kostelu podobu, kterou si s drobnými změnami v důsledku provedených oprav zachoval do současnosti.

Závěrem

Setkání se složitěji vrstvenou sakrální stavbou za situace, která nedovolovala detailnější vhléd do její stavební struktury, nás dovedlo k využití dalších cest k porozumění jejím stavebním dějinám. Zasazení kusých poznatků o stavbě samé, jejích částech nebo způsobech užívání do širšího rámce příbuzných a časově i místně blízkých jevů a procesů, mělo za cíl poněkud ostřeji prokreslit předpokládaný obraz jejích starších etap setřených zejména barokní přestavbou. Z hlediska metody práce se opět ukázalo jako nezbytné bedlivě prověřovat návaznost jednotlivých stavebních etap nejen v linii „od staršího k mladšímu“ ale uvědomovat si i možnost hledání následků předcházejícího v následujícím. Zpětné čtení příběhu stavby tak místy pootevřelo nový prostor průhledům do jejích dějin.

Součástí našeho společného úsilí byl pokus pochopit historické dějiště a přiblížit se i k aktérům příběhu, který spoluutvářel stavbu samotnou. Tato oblast, která představuje bytostnou doménu mezioborové spolupráce, však zůstává v podmínkách výuky na škole technicko-uměleckého zaměření pochopitelně poněkud popelkou. Překlenout hlavní obtíže jsme se pokusili díky obětavé pomoci řady specialistů. Nedostatky a přehlédnutí se však i přesto nepodařilo zcela eliminovat.

K výsledkům nedávného zevrubného výzkumu barokní podoby kostela připojujeme jen dílčí postřehy věnované jeho dispozičnímu typu. Sledování osudů hřbitova, jeho ohrazení a doprovodné zástavby přesáhly reálný rámec naší práce. Hluběji jsme se zaměřili na možnost rozeznání starších etap stavby. Úvahy nad možnou podobou jejího výchozího stadia v raném středověku byly vedeny zejména snahou přispět z hlediska stavební historie k zacílení budoucích etap archeologického výzkumu hradiště.

Článek využil databázi Czech Medieval Sources online, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

doc. Ing. arch. Milena Hauserová, CSc.

(milena.hauserova@fa.cvut.cz):

Fakulta architektury ČVUT, Tháškova 9, Praha 6

PŘÍLOHA

Vizitační protokol z roku 1671

Farní kostel v Královicích, zasvěcený sv. Markétě, pod patronátem knížete z Lichtenštejna na panství uhřetěveském. Kostel je krásný, umístěný na vršku, orientovaný k východu, není vysvěcený, z vnějšku u zevnitř kamenný, úplný, zděný, celý klenutý, před rokem renovovaný, uvnitř nabílený, podlaha dlážděná cihlovou dlažbou, střecha kostela pokrytá taškami. (...) Vchod do kostela je jeden od jihu.

Oltáře v tomto kostele jsou dva, neposvěcené, jeden větší a druhý menší. Větší sv. Markéty panny, v jehož středu klečí sv. Markéta a žádá pomoc od Boha, spatřující před sebou zhrzeného jáhna, výše po stranách jsou dva andělé ze dřeva. Menší oltář Posledního soudu krásně malovaný.

Vybavení kostela: kamenná kazatelna po levé straně velkého oltáře, dvě zasklená okna na jižní straně a na severní jedno, sedm

prkenných lavic, zbývající dřevěné (+ nečitelné slovo v ohybu stránky, zřejmě ve smyslu obyčejné, otesané apod).

Sakristie v chrámu po levé straně vedle velkého oltáře, klenutá, dlážděná cihlovou dlažbou, nabílená, s jedním oknem k východu, dosti světlá, zčásti suchá, mající kamenné tabernákulum s železnými dvířky a rozbitou závorou.

Zpěvácký kůr je dvojí, jeden k jihu, druhý klenutý k západu, nabílený, pokrytý cihlovou dlažbou, k oběma vedou prkenné schody.

Zvonice připojená ke kostelu na západní straně, zděná, pokrytá šindelem, obsahuje tři posvěcené zvony, dva větší a jeden menší, na které se zvoní rádně a také proti bouřím.

Hřbitov obehnaný zdí, dosud neopravený, na který vede jeden vstup od jihu, nepokřtěné děti se pohřbívají za zdí, což se zřídka děje. Zděná kostnice, pokrytá šindelem, vyžaduje větší opravu.

Překlad V. Vaněk

POZNÁMKY

1. E. Bláhová, – V. Konzal, Staroslověnské legendy českého původu. Praha 1976, s. 70 – První slovanská legenda o sv. Václavu (Vostokovova redakce): „A po všech hradech zbudoval kostely velice krásně, shromáždív boží služebníky ze všech národů. Služba boží se konala ustavičně, po všechny dny, tak jako u velkých národů, podle ustanovení dobrého a spravedlivého panovníka Václava.“
2. I. Štefan – J. Hasil, Raně středověké hradě u Královicích. Výsledky výzkumu vnějšího opevnění, Archeologické rozhledy LXVI, č. 3, 2014, s. 453–492.
3. Výsledky výzkumu byly prezentovány dne 1. 3. 2018 na kolokviu konaném na FA ČVUT za účasti odborné veřejnosti. Na zpracování dílčích úseků tématu se podílely tehdejší studentky: L. Divišová, B. Cahová, V. Fuchsová, A. Macháčková, E. Trübenekrová. V náhodném časovém souběhu, avšak bez vzájemného kontaktu, provedl operativní dokumentaci po upozornění vedoucího archeologického výzkumu J. Hasila L. Bartoš z NPÚ ÚOP v Praze (Nálezová zpráva OPD č. 2017/15 – Oprava fasád kostela sv. Markéty v Královicích). Tuto zprávu jsme využili při dokončování tohoto textu.
4. K dopracování tématu obětavě přispěli zejména V. Vaněk překladem vizitačního protokolu z roku 1671, rešerší z farní kroniky kostela a dalšími cennými podněty, L. Bartoš poskytnutím nálezové zprávy z operativní dokumentace, J. Hasil nezištným sdílením dosud nepublikovaných poznatků z archeologického výzkumu hradě u Královicích. Do identifikace pořizovatelů sanktuária se zapojili M. Musílek, J. Skopec, J. Třešňák, M. Hůrka a J. Zduba. S P. Kroupou jsme konzultovali možnosti jeho zařazení a datace.
5. I. Štefan – J. Hasil, o. c. v pozn. 2.
6. A. Podlaha, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese českobrodském, sv. 24. Praha 1907, s. 214–215, přičítá kostelu románský původ. E. Poche ed., Umělecké památky Čech 2 (K-O). Praha 1978, s. 136 – uvádí raně gotický původ, nezmiňuje však gotické okénko z východního průčelí kostela, které bylo zjištěno již v roce 1961. Nejnovější zpracování P. Vlčka (P. Vlček ed., Umělecké památky Prahy, Velká Praha A/L. Praha 2012) označuje nynější stavbu za novostavbu pořízenou T. Budilem s jádrem raně gotickým. Uvádí variantní názory na rozsah středověké etapy. Registruje gotické okénko ve východním průčelí.
7. P. Sommer, Dvě středověká sídliště na východním okraji Prahy, Archaeologia historica 2, 1977, s. 257–260, upozornil rovněž na podobnost okénka ve východním průčelí kralovického kostela se stejným umístěním okénkem hranolového závěru středověkého kostelíku, který byl pojat do barokní novostavby kostela v Praze – Kunraticích. Gotické hranolové presbyterium zmínil i P. Kalina (P. Kalina – J. Kotátko, Praha 1310–1419. Kapitoly o vrcholné gotice. Praha 2004, s. 206–207).
8. P. Oulíková ed., Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země. Praha 2019.
9. Autory hesla Kostel sv. Markéty, Praha 22, Královice, K Markétě jsou P. Vlček, Z. Dragoun, J. Tischerová, R. Lunga, in: P. Vlček ed., Umělecké památky Prahy. Velká Praha A/L. Praha 2012, s. 760–761.
10. Nezávisle na našem zjištění situaci zaznamenal L. Bartoš. Nálezovou zprávu nám bylo umožněno použít při dopracování tohoto textu.
11. J. Sommer jej klade do rozmezí 1300 až 1. pol. 14. stol. Shodně však zdůrazňuje, že „kamenický detail tak jednoduchého tvaru neopravňuje přesnější časové zařazení“ – viz J. Sommer, Gotické kostelíky ve východní části Prahy, Staletá Praha 20, 1990, s. 89.
12. Tématu obdélného kostela se naposledy dotkli K. Nováček a J. Adámek v souvislosti se Skviřínem (3. čtvrtina 12. stol.). Celistvistvo dispozice potvrzuje dle jejich sdělení starší dokumentace – K. Nováček a kol., Kladubský klášter 1115–1421: osídlení – architektura – artefakty. Plzeň 2010, s. 165–167; Martinice u Votic – A. Podlaha – E. Šittler, Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese sedlčanském, sv. 3. Praha 1898, s. 47–49; Arnoštovice, Praha – Petrovice – J. Sommer, Redukovaná dispozice středověkého kostela v Petrovicích (Praha 4), Památky a příroda 12, č. 8, 1987, s. 474–476. Zároveň uvádí, že stavební úpravy kostela v Petrovicích mezi 13. a 15. stol. nelze rozlišit. Podobná je situace i u dalších dosud blíže nezkoumaných kostelů, které autor uvádí.
13. Méně náročnou variantu jeho zaklenutí představovaly klenby valené nebo bezžeberné křížové, které šetřily náklady na kamenickou práci při použití žeber. U velmi prostých řešení není ovšem vyloučen ani presbytář plochostropý.
14. Oměření půdorysu věže zvenku však přesto, i když ne zcela průkazně, napovídá, že loď kostela přiléhala k hranolovému presbyteriu s odsazením. Tato situace by spíše odpovídala – jak bylo výše uvedeno – novostavbě.
15. I. Štefan – J. Hasil uvádějí v připravované kapitole Raně středověké hradě u Královicích v kolektivní monografii J. Klápště – T. Klír – I. Štefan a kol., Krajina středověké Prahy – „Georadarový průzkum v interiéru kostela provedený na jaře roku 2012 týmem vedeným P. Milem žádná pozitivní zjištění nepřinesl. Jedinou identifikovanou kontrastní strukturou byla na podlaze viditelná novověká hrobka“.
16. Datační rozpětí radiokarbonovou metodou datovaných pohřbů je 10. až konec 13. stol. Způsob pohřbívání rovněž odpovídá zvyklostem, které na sklonku 13. stol. již odeznávaly. I. Štefan – J. Hasil (viz pozn. 15).
17. J. Zavřel, Exkurz: Geologické poměry lokality a zdroje stavebních surovin, in: I. Štefan – J. Hasil, o. c. v pozn. 2, s. 488–489.
18. Ve Víně měla kapitula majetky už od roku 1133.
19. Nejnovější názor (M. Bláhová, Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii, in: B. Nechvátal a kol. red., Královský Vyšehrad II, Sborník příspěvků ke křesťanskému miléníu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla,

- Kostelní Vydrů 2001, s. 13–31) se kloní k tomu, že listina byla se-
stavena v pol. 12. stol. na základě starších, dnes již neexistujících
dokumentů.
20. Osadu Háje uvádí jako lokaci Vyšehradské kapituly V. Šimák,
České dějiny I/5. Středověká kolonizace v zemích českých. Praha
1938, s. 965.
21. Možnost užití místního jména Královice se pochopitelně odvíjí
od doby získání královského titulu knížetem Vladislavem II. Pů-
vodní název hradiště, který se často přenáší na podhradské osíd-
lení, upadl v zapomnění. Je možné vyloučit, že se neskrývá pod
neidentifikovanými lokalitami např. v obdarování Vyšehradské
kapituly?
22. Tento vývoj můžeme pozorovat i u dalších přemyslovských hra-
dišť: Levý Hradec získal klášter benediktinek u sv. Jiří na Praž-
ském hradě, na Libušíně získaly příjmy Staroboleslavská i Vyše-
hradská kapitula, stejně tak tomu bylo i ve Víně. Dřevíc byla ve
13. stol. předána Sázavskému klášteru, který zde zřídil probošt-
ství.
23. Viz pozn. 1. Bližší okolnosti zániku svatyně neznámého patroci-
nia na vinořském hradišti nejsou známy – V. Daněček, Indicie po-
doby vnitřní plochy raně středověkého hradiště v Praze – Víně,
Archeologie ve středních Čechách 9, 2005, s. 561–567.
24. Plocha hradiště však přesto nebyla opuštěna zcela. Dvůr zde exis-
toval ještě v 16.–17. stol. pravděpodobně v blízkosti zříceniny kos-
tela.
25. Jistou rezervu v poznání trasy tohoto tahu představuje nápadná
ale zatím bližší nezkoumaná ostrožna s kostelem v Březí s nálezy
ze 13. století. Zdejší kostel je již v pol. 14. století uváděn jako farní.
Poloha a terénní situace Březí dovoluje cestě směřující z Královic
na jihovýchod relativně snadný přechod potoka Výmolky a nabízí
i další smysluplné pokračování směrem k Vyžlovce a dále ke Kou-
řimě.
26. Je však třeba uvážit, že názory na podobu osídlení krajiny širšího
okolí kralovického hradiště poznamenává jak nedostatek písem-
ných zmínek, tak průkazných archeologických dokladů. Zůstává
tedy otevřenou otázkou, zda současný obraz dění na tomto území
vychází spíše z váhavého průniku osídlení k lesnatému východní-
mu pomezí přemyslovské domény, nebo je pouze projevem ne-
uspokojivého stavu našeho současného poznání. K tomu Z. Ne-
ustupný, Zázemí Prahy na sklonku raného středověku – příklad
vypovídací schopnosti pramenů, Medievalia archaeologica 1,
1999, s. 151–156.
27. Na Libušíně prameny zachycují k roku 1277 situaci současné exis-
tence osídlení na hradišti a v podhradí. Darovací listina Přemys-
la Otakara II. benediktinskému klášteru na Ostrově uvádí dvě ves-
nice Libušín. Jedná se zřejmě o podhradské osídlení a osadu na
hradišti kolem farního kostela sv. Jiří později nazývanou Hradiště
(Hradissczko) a zmiňovanou ještě ve 14. stol. Portál dokládající
románskou fázi kostela sv. Jiří byl zachycen v severní zdi lodi při
jeho opravě na počátku 20. stol. M. Krucký – J. Kypta – J. Vese-
lý, Středověký stavební vývoj kostela sv. Jiří na hradišti Libušíně.
Dodatek k soupisům románské architektury, Památky středních
Čech 29, č. 1, 2015, s. 50–61. Autoři obdobně uvažují o situaci,
že kostel, jehož pozůstatky jsou zachovány ve zdivu nynější stav-
by, již nebyl původním hradským kostelem ale jeho nástupcem.
Uvádějí ho proto do kontextu s raně středověkými vesnickými
kostely v západním předpolí Prahy.
28. Po zániku hradské správy byl Dřevíc darován benediktinskému
klášteru na Sázavě, který zde zřídil jedno ze svých proboštví
a držel patronátní právo ke zdejšímu farnímu kostelu.
29. Vesnička s názvem je na ploše hradiště zmiňována ještě ve 14. stol.
(J. Sláma, Střední Čechy v raném středověku. Archeologie o po-
čátcích přemyslovského státu. Praha 1988, s. 43).
30. Patronát v Budči přenechává česká královna Kunhuta roku 1262
Vyšehradské kapitule (CDB V/1, č. 343 a 344, s. 511–513); Levý
Hradec získají po odchodu hradských úředníků od Přemysla Ota-
kara I. benediktinky u sv. Jiří na Pražském hradě (CDB II, č. 378,
s. 421 – opis ze 13. stol.). Patronát tetinských kostelů předává Pře-
mysl Otakara II. roku 1266 premonstrátskému klášteru v Chotě-
šově (CDB I, č. 387, s. 381, 382, 387).
31. CDB II, (1198–1230, č. 52, s. 46); RBM I, (600–1253, č. 492,
s. 224–225).
32. J. Sláma, o. c. v pozn. 29, s. 29.
33. Uhřetín byla v první polovině 13. století majetkem kláštera
sv. Jiří na Pražském hradě, v roce 1312 ho však po zrušení tem-
plářského řádu dostali do majetku johanité (J. Sommer, o. c.
v pozn. 11, s. 89).
34. M. Kovář – V. Vaněk, K poznání středověké architektury kostela
sv. Jakuba většího ve Sluštici. K výpovědní schopnosti farních
kostelů ve východním okolí Prahy, Památky středních Čech 34,
č. 2, 2020, s. 20–34.
35. Dubeč je poprvé zmiňována v zakládací listině kapituly vyšehrad-
ské k roku 1088. CDB I, (805–1197), č. 387, s. 377.
36. Z. Smetánka – S. Vencl, Zaniklá středověká osada Litožnice,
Archeologické rozhledy 21, 1969, s. 396–398; P. Sommer, o. c.
v pozn. 7.
37. V kostele sv. Ondřeje v Kolovratech zůstaly hranolové presbyte-
rium s mladší klenbou a pozůstatky jižní části středověké lodi za-
chovány při barokní přeorientaci kostela. Ke Sluštici M. Kovář
– V. Vaněk, o. c. v pozn. 34. Osově umístěné okénko ve východ-
ním průčelí kostela sv. Bartoloměje v Březí dokládá přítomnost
pozůstatku pravděpodobně hranolového, spíše ale pozdně stře-
dověkého presbyteria. Jeho podobu před barokní přestavbou
popisuje vizitační protokol z roku 1671. Uvádí klenuté presbyte-
rium a plochostropou loď se západní zděnou věží.
38. Hranolové presbyterium bylo zjištěno na území okresu Kutná
Hora u těchto kostelů: sv. Václav v Jindřichovicích, Narození P. Marie
v Košicích, sv. Jana Křtitele v Kršovicích, sv. Markéty v Křeseti-
cích, sv. Jiří v Malejovicích, sv. Matouše v Michalovicích, Všech
svatých v Polipsech, sv. Petra a Pavla ve Slavošově, sv. Markéty
v Suchdolu, Navštívení P. Marie Třebětíně, což představuje zhru-
ba třetinu zkoumaných objektů. Jejich datování autoři nekladou
hlouběji než skloněk 13. století. K. Kibic – V. Vaněk, Středověká
venkovská sakrální architektura na Kutnohorskú. Praha 2012.
39. J. Sommer, o. c. v pozn. 11, s. 95.
40. Kostel opatřený věží představuje i u těchto prostých staveb
známku větších ambicí stavebníka.
41. Datování stavby samotné však není prosto otazníků. Zvláštnosti
skladby zdicího materiálu, zjevně druhotně užitých prvků a nesou-
lad užitých architektonických článků vedou k opatrnosti v dato-
vání kostelní stavby podle listového dekoru záklenku východní-
ho okna, který uměnovědná literatura klade do 80. let 13. století.
42. Skutečnost, že jak část vsi Vyšehořovic, tak Staré Prachovice nále-
žely rovněž k majetkům Vyšehradské kapituly, navíc nasvědčuje
tomu, že samotný vztah k témuž kulturnímu centru nemusel být
pro podobu kostela vždy rozhodující.
43. Další analogie uvádí J. Žižka, Strípy ze stavebních dějin kostelů
v Tuklatech a Ratenicích na Kolínsku, Památky středních Čech
32, č. 1, 2018, s. 36–43, pozn. 4, který je zmiňuje v téže souvislosti.
44. S. Hendrychová – J. Frolík, Kostel sv. Václava v Žabonosech
(okres Kolín) a jeho počátky, Archaeologia historica 41, č. 1, 2016,
s. 229–240, zde s. 233.
45. Viz pozn. 12.
46. K tématu kontinuity svatyně bez přímého využití alespoň části
zdiva předchozí stavby např. diskuse o interpretaci situace od-
kryté archeologickým výzkumem kostela sv. Víta v Zahrádce
u Ledče. Zděná jednolodní svatyně s hranolovým presbyteriem,
jejíž pozůstatky jsou dodnes zachovány, byla vystavěna za pa-
tronátu svatovítské kapituly. Překvapivé je vystřídaní rozměrné
rotundy románským kostelem s obdélnou lodí v Praze 8 – Do-
lních Chabrech. Místo svatyně bylo v obou případech zachováno.
47. Vizitační zpráva pražského arcibiskupství z roku 1671 – Národní
archiv (dále jen NA), Archiv pražského arcibiskupství I. Věž je
popsána jako připojená ke kostelu od západu. Neuvažujeme tedy
dále variantu západní koutové věže vtažené do půdorysu lodi.
48. Zkušenost ukazuje, že sakristie jsou ve 13. stol. jevem spíše vzá-
cným. Jejich obecné rozšíření lze sledovat ve století 14., i když ani
v této době není přítomnost sakristie pravidlem.
49. P. Kalina tohoto zedníka ztotožňuje s kameníkem, který vytvořil
kralovické sanktuárium, P. Kalina – J. Kolář, o. c. v pozn. 7.
50. Informaci o tom, že kostel byl celý klenutý, přináší totiž popis
jeho stavu před barokní přestavbou, viz dále kap. Dotek renesan-
ce. L. Bartoš, který měl příležitost vidět v roce 2017 rozsáhlejší
úseky zdiva kostela zbavené omítky, nezaznamenal výskyt dru-
hotně užitých kusů opracovaného kamene, které by připomínaly
klenební žebra nebo jejich zlomky. Tato skutečnost spíše nasvěd-
čuje tomu, že zaklenutí celého kostela uvedené v jeho popisu
z roku 1671 bylo bezžebné, nejspíše mladšího původu.
51. Přijímáme zde výsledky výzkumu M. Musíla, který dokládá, že
směrování do slechtického stavu nemuselo pro řadu představi-
telů pražského patriciátu představovat natolik kýženou metu, jak
předpokládali starší badatelé. Zbavovalo je totiž možnosti zasedat
v městské radě, podílet se na správě města a vykonávat výnosné
a vlivné městské úřady. „Opuštění od města“ bylo tedy krokem

- spíše výjimečným, a dokonce v některých případech zpětně revidovaným.
52. Sídlo v Kolodějích se označuje jako castrum již v roce 1352 (AČ 28, s. 419). S ohledem na nedávné zjištění základu válcové věže náležející rané etapě hradu v nedalekém Škvorci je na místě vzít v úvahu, že i kolodějské sídlo mohlo mít podobu výpravnější dříve, než se dosud předpokládalo. Odpovídalo by to rovněž lépe představě příměstské rezidence, kterou pořídil pro svého bratra Jindřicha Karla VI. Hrad ve Škvorci byl vybaven soukromou kaplí. O to více ji lze předpokládat v Kolodějích.
 53. Vztahu měšťanů k jejich patronátním kostelům se dotkl *M. Hůrka*, Stavební aktivity pražských měšťanů na svých venkovských statcích ve středověku. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Praha 2009, rkp.
 54. *M. Kovář* – *V. Vaněk*, o. c. v pozn. 34.
 55. *I. Hlaváček* – *Z. Hledíková edd.*, Visitační protokol pražského arcijáhenství pražského arcijáhna Pavla z Janovic 1379–1382. Praha 1973, s. 258, 260.
 56. *A. Podlaha*, o. c. v pozn. 6, s. 215.
 57. *P. Vlček ed.*, o. c. v pozn. 6, s. 760–761.
 58. *P. Kalina* – *J. Kotátko*, o. c. v pozn. 7, s. 206–207. Autor uvádí, že identifikace erbů je obtížná a připisuje roli donátorů Dubeckým z Dubče, které pokládá za patrony kralovického kostela. Patronát však měla až do roku 1436 Vyšehradská kapitula. Dubečtí z Dubče užívali červený štít vodorovně dělený stříbrným břevnem, který se ani jednomu z kralovických erbů nepodobá. K erbům Dubeckých z Dubče *M. Musílek*, „Unser Stat Haus“ Staroměstská radnice a její nejstarší znaková galerie, Staletá Praha XXXIV, č. 1, 2018, s. 2–42, zde s. 8.
 59. *J. Sojka*, Katedrální motivy v české gotické architektuře doby okolo roku 1400. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav pro dějiny umění. Praha 2013, rkp.
 60. Kutnohorské pastoforium ze sv. Barbory připisuje *A. Mudra*, Ecce panis angelorum. Praha – České Budějovice 2012, s. 154. M. Rejskovi a jeho následovníkům a klade jeho vznik mezi léta 1500–1509. Motiv cimbuří se objevuje jak na něm, tak na chórové přepážce, která vznikla krátce po pastoforiu. Autor soudí, že motiv odvozený z fortifikační architektury „symbolicky podporuje bezpečnost uložené svátosti“.
 61. *R. Nový*, Nejstarší heraldické památky Staroměstské radnice v Praze, in: Pražský sborník historický 22, Praha 1989, s. 33–64, zde s. 60 a pozn. 52–54.
 62. Podle *R. Nového* je tato galerie mladší, pochází z 16. nebo počátku 17. století. Tvoří ji znaky pražských erbovních měšťanů této doby (*R. Nový*, o. c. v pozn. 61, s. 58, pozn. 54). Oba erby navíc známe z novogotické úpravy staré radniční síně, kde byly umístěny jako součást deštění stěn. Přestože jsou novodobým výtvorem, tak v době svého vzniku mohly navázat na starší předlohy.
 63. *A. Sedláček*, heslo Pechanec z Kralovic, in: Ottův slovník naučný 19. Praha 1902, s. 400.
 64. Paní Marta z Bezděkova, manželka mladšího Pechance Jana kupuje v roce 1519 dvory ve Slušticích, Březí a Strašíně včetně podacího k tamním kostelům (AČ 28, s. 216). V zaniklé vsi Bezděkov nedaleko Velké Bítěže je doloženo několik vladických rodů. Jedni z nich jako erbovní znamení užívali zvon a další čepici s odlišným lemem (*J. Pihláček*, Staromoravští rodové. Vídeň 1930, s. 201–202). Obě erbovní figury si mohou při zjednodušení, poškození a ve stavu překrytí vrstvami nátěrů být tvarově blízké. Pro zvon je však charakteristické jeho zobrazení včetně závěsné koruny, která na erbě sanktuária patrná není. Přesto, že uvedené souvislosti smysluplně propojují zjištěná fakta o rodině Pechanců, je třeba pamatovat na to, že lokalit s názvem Bezděkov byla v pozdním středověku řada. Stejně tak tomu bylo i s vladickými a rytířskými rody, které se po těchto majetcích s různou důsledností psali.
 65. Dům č. 607 na staroměstském náměstí stál v místě nynějšího paláce Kinských. K roku 1500 se jako jeho majitel uvádí Jakub Pechanec z Královic, konšel Starého města pražského. Rodina dům držela ještě do roku 1568. *V. V. Tomek*, Základy starého místopisu Pražského. Praha 1870, oddíl II, s. 76 a 1892, s. 192; a *J. Teige*, Základy starého místopisu pražského III. Praha 1915, s. 402.
 66. *M. Kolář* – *A. Sedláček*, Českomoravská heraldika. Praha 1902, s. 134.
 67. Jakub Pechanec byl dvakrát ženat. Vztah jeho manželky Anny a Markéty k rodu pánů z Hřivců však není zjevný. Statky druhé manželky (Milčevy a Drnice) však leží v krajině, kde širší rodina s erbem hříče držela početné majetky.
 68. Čepice se uplatňuje na erbě umístěném v bezprostředním sousedství erbů s hříčem na průčelí Staroměstské radnice. Erb s čepicí patří k těm, které ve zdejší erbovní galerii dosud nebyly určeny. Zda příslušníky obou rodů přivedla do Prahy služba jinému šlechtickému rodu a zajišťování jeho kontaktů s hlavním městem království nebo jiné okolnosti však zatím zůstává otevřenou otázkou.
 69. Zachycuje ji ještě popis z vizitačního protokolu z roku 1671. Ani *A. Podlaha* ji však již nezaznamenal.
 70. Není to však podmínka nutná. *A. Sedláček* ve svém poučení o erbovních vývodech uvádí, že se užívaly i vývody jen v otcovské linii. *A. Sedláček*, Vývody, průkazy urozenosti, in: *M. Kolář* – *A. Sedláček*, o. c. v pozn. 66, s. 112, kap. VII.
 71. Snahu o vyjasnění situace přineslo již Usnesení zemského sněmu z roku 1497: „I tuto také sme při tom zvláštnost učinili, komuž bychom koli erb dáti ráčili, ten se má opovědět před pány na sídu zemském, aby we dsky zapsán byl; a nemá jemu do jeho žiwota we dsky kladeno býti, než dědicuom jeho má kladeno býti k letóm příšlým a w tom erbě zrodilým. A když se jim počne we dsky klásti, a cožby tíž dědicowé najprw we dsky přijali, tehdy hned duochoduow městských, aby nechali i řemesla, než wedle řádu rytířského se zachowáwati a jeho užíwati.“ Toto pasáž stvrzenou rozhodnutím českého krále z roku 1497 edičně zpřístupnil *F. Palacký* (AČ 5, s. 468).
 72. Bratři Matyáš a Burján Pechancové z Královic dokonce v roce 1548 potvrdili vkladem do zemských desk svůj závazek přispívat z výnosu svého majetku v Chřenicích knězi u oltáře sv. Markéty v Betlémské kapli.
 73. *A. Mudra* – *M. Patrný*, Věžová sanktuária v Českých zemích v období konfesionalizace, Průzkumy památek XXII, č. 1, 2015, s. 94–105, na s. 100–101 uvádějí, že Rejskovo sanktuarium v Hradci Králové bylo roku 1788 rozebráno a přestěhováno do boční lodi kostela. Jeho současná situace je výsledkem Schmoranzovy restaurace z 60. let 19. století.
 74. NA, genealogická sbírka svobodného pána Gottfrieda Daniela Wunschwitze, složka s rodokmeny pánů z Kolowrat. Vyobrazení přístupné na <https://www.kolovraty.cz/nejstarsi-podoba-kolovrat-a-jejich-poloha-na-solne-a-stribrne-sterce/d-1025> [nahlíženo dne 29. 10 2021].
 75. Dva zvony mistra Brikciho pořízeny péčí Mírků ze Solopysk do Plaňan. Renesanční vrstva stavebních úprav kostela není přitom výrazná. Zvonici gotického kostela ve Skramníkách tvořila bedněná nástavba sakristie. Tato nanejdříve prostá stavba obsahovala skvělý zvon od mistra Brikciho z roku 1580 o průměru 125 cm. Poměr péče o architekturu kostela a jeho vybavení špičkově provedenými zvony zatím nebyl širěji sledován a závěry by tedy byly předčasné. Pro další výzkum je však inspirující např. nástavba droboučkého románského kostela v Dobříši motivovaná zřízením zvonového patra pro obrovitý čtyřtunový zvon mistra Brikciho z Cimperka z roku 1561.
 76. Nápis na zvonu uvádí *A. Podlaha*: „Léta 1596 jednáním urozeného pana Samuele Trojana Bilanského z Bilan, nákladem předně Jiříka Dvořáka v Stupicích a osadních náležejících kostelu v Královicích udělán jest zvon tento k témuž kostelu v Královicích, aby lidé slyšíce hlas tohoto zvonu ponuknutí býti mohli k společné schůzi církevní k modlitbám a chválení Pána Boha všemohoucího a k poslouchání slova jeho...“; na druhé straně byl křížifix a nápis: „Slovutný Brikci zvonář z Zimbergu v Novém Městě Pražském tento zvon udělal.“
 77. NA, fond Archiv pražského arcibiskupství. K výpovědní hodnotě tohoto pramene *V. Vaněk*, Památky středních Čech zachycené vizitačními zprávami pražského arcibiskupství z roku 1671, Památky středních Čech 14, č. 1, 2000, s. 32–36.
 78. Úseky rozšířeného zdiva na východní straně přízemí věže a v jeho jihozápadním koutě si lze vyložit jako přípravu pro vložení zděného schodiště, jehož horní rameno bude vynášeno polokruhovým pasem nebo o pozůstatky po jeho vybourání. Jde o situaci obdobnou vedení schodiště z přízemku do patra věže v kostele ve Slušticích. Vizitační protokol mluví pouze o schodišti dřevěném (není ovšem vyloučeno, že myslí pouze dřevěné stupně). Klenbu nad přízemkem nezmiňuje. Klenba nad patrem (nad předpokládanou patronátní lóží) je křížová s hřebínky vytaženými v omítce. K ověření této rekonstrukce by mohl přispět budoucí hloubkový průzkum v příslušných partiích kostela sv. Markéty tak i v kostele ve Slušticích.
 79. Ráz renesanční etapa úprav tvrze a zvonice ve Vyšehořovicích byl nepochybně ovlivněn činností italských stavitelů na komorním

- panství v Přerově nad Labem, k němuž Vyšehořovice od roku 1547 náležely. Jim nebo jejich vlivu lze přičíst atikové zakončení zvonice, které zakrývalo dvojici k sobě skloněných pultových střech se středním úžlabím. Italští mistři ovšem působili na stavebních podnicích smiřické vrchnosti. Hranolové těleso vyšehořovické zvonice s velkými ozvučnými otvory s lomenými záklenky je blízké zvonici v Českém Brodě postavené v letech 1578–1585 místním kamenickým mistrem Pavlem. Podobně pojatá je rovněž samostatně stojící zvonice kostela v Přistoupimích z let 1590–1591. Omítaný vnitřek barokně upravené jižní věže kostela sv. Markéty nedovoluje posoudit, jestli se původní ozvučné otvory těmto příkladům podobaly.
80. A. Podlaha, Posvátná místa království Českého: dějiny a popsání chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v království Českém I. Vikariáty Českobrodský, Černokostelecký, Mnichovický a Prosecký. Praha 1907, s. 24.
 81. K. Kibic – V. Vaněk, o. c. v pozn. 38, s. 75–77.
 82. I když se zde nabízí přímá vazba stavebníků přestavby brozanského kostela na rod smiřických, tak významnější bude spíše vztah stavebníků obou kostelů k luteránskému prostředí sousedního Saska.
 83. Vizitační protokol z roku 1671 uvádí vstup z jihu a přízemí věže sloužící za předsíň. Staří této úpravy však nelze posoudit. Zdá se však, že otvor portálu v jižní lodi kostela je stratigraficky starší než přístavba jižní věže. Při barokním úpravě průchodu podvěžím by starší ostění portálu lodi bylo nahrazeno novým barokním. Jedná se o významnou variantu analogie k situaci v kostele sv. Markéty.
 84. Vizitační protokol uvádí dvě okna na jižní straně kostela. První vedlo od jihu do presbyteria. Na druhé je místo pouze v jižní zdi lodi západně od jižní věže. Pod ním se teoreticky naskýtal prostor pro vstup do kostela. Ze zádušních účtů však vysvítá, že bylo v roce 1743 upraveno jakési staré kamenné dveřní ostění „jedno starý futuro rychtovaný pod věží, co se z kostela na krchov jde“. Není ovšem jasné, zda se jedná o portál pořízený při poválečné obnově v 17. století nebo starší.
 85. Zjevem svatomarkétské věže velmi blízká ale samostatně stojící zvonice kostela v Lipníku byla pořízena kvůli obavám o stabilitu staré kostelní věže poté, co na ní roku 1604 byl zavěšen pětistunový zvon sv. Michal. Zvonice na slovenské Špiši a Šariši rovněž spojovaly statické a požární požadavky s netradičním zjevem a módním motivem atiky, který rozšířili mistři ze severní Itálie. Podunají nebo ti, kdož přinášeli renesanční motivy ze severu přes Polsko. Prvními objednateli se stali němečtí protestanti. Výskyt typologického druhu mohutné hranolové zděné zvonice s atikou se tak projevuje v korelaci s tímto konfesijním prostředím.
 86. Po kněžích utrakvistického vyznání, kteří v Královicích působili od husitských válek, sklonek předbřlohorského období vyznačuje sblížení s luterskou konfesí. Kněz Jakeš Vít z Přerovic sloužil kolem roku 1608 ve zdejší kostele luterskou bohoslužbu. A. Podlaha, o. c. v pozn. 6, s. 214.
 87. Stavba však byla pravděpodobně před dokončením v předvečer třicetileté války. Nebyla pak dokončena zamýšleným způsobem.
 88. Roku 1604 byl povýšen císařem Rudolfem II. spolu se svými čtyřmi bratry do šlechtického stavu s predikátem z Bylan a Rossfeldu a v roce 1611 byl jeho majetek Albrechtem Václavem Smiřickým za zásluhy dokonce osvobozen od všech platů a povinností.
 89. Stav zpusťoseného kraje v roce 1652 barvitě dokládá M. Haasová ed., Berní rula 18. Díl I. Kraj Kouřimský. Praha 1952, souhrnně s. 16–17. Kralovice přitom ještě nedopadly nejhůře. Ze šesti selských stavení zaniklo pouze jedno. Zpusťly i majetky dalších tří drobných hospodářů. V sousedních Stupicích přežili ze sedmi sedláků pouze dva, v Hájků z pěti jeden, v Uhříněvsi ze sedmi sedláků dva. Mimo nich zpusťly majetky šesti dalších drobných hospodářů. Ves Újezd s osmi sedláky a třemi chalupníky zanikl docela.
 90. P. Oulíková, Reorganizace farní správy, stavby kostelů a jejich zařizování, in: P. Oulíková ed., o. c. v pozn. 8, s. 120–188; D. Lunger-Štěrbová, Sakrální architektura na středočeských panstvích vévodkyně Marie Terezie Savojské – ve stínu dientzenhoferovské tradice, in: P. Oulíková ed., o. c. v pozn. 8, s. 189–190.
 91. Kostely v Tuklatech, Rostoklatech a Štolmíři.
 92. Barokní inventář kostela z roku 1733 uvádí: „oltář velký truhlářského díla, velmi sešlý a již přes 200 let starý(!), v něm obraz na plátně malovaný svatý panny Markéty“ a boční oltář „starodávny, arca, na prkně malovaný soudný den“ (SOKA Praha-východ, Vs Uhříněves, inv. č. 446, Zádušní účty Královce, 1728–1741). Oba tyto oltáře bezpochyby sloužily již v předbřlohorském období utrakvistické liturgii.
 93. Vaňkův překlad vizitačního protokolu z roku 1671 – viz pozn. 4.
 94. SOKA Praha-východ, Vs Uhříněves, inv. č. 446, úvod kostelního inventáře z roku 1733.
 95. Inspirace přestavbou kostela v Přistoupimích, kterou inicioval jako patron kostela a tehdejší držitel statku svatovítské kapituly v Přistoupimích tehdejší světitel biskup pražský Jan Dlouhoveský z Dlouhé vsi, se nabízí. Není však jisté, zda výstavba barokního závěru, jehož zřízením byla dovršena přestavba přistoupimského kostela do podoby sevřeného hranolového bloku (svěcení roku 1695), skutečně předcházela obdobnému řešení u obou vzájemně si blízkých východních závěrů u kostelů. Nápis na oltární menze v Rostoklatech však odkazuje na datum jejího pořízení roku 1686, ale i opravy roku 1712 (K. Kibic ml. – V. J. Mrvík, Průzkum kostela sv. Václava v Přistoupimích, Památky středních Čech 28, č. 1, 2014, s. 1–18, zde s. 1–18). Dokončování stavební obnovy kostela před rokem 1705 datuje výsledek dendrochronologického průzkumu krovu <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/rostoklaty/kostel-sv-martina>) a Tuklatech (obnovován mezi léty 1688–1700) J. Žižka, Strípky ze stavebních dějin kostelů v Tuklatech a Ratenicích na Kolínsku, Památky středních Čech 32, č. 1, 2018, s. 36–43, zde s. 36–39.
 96. Samostatné zvonice měly v této skupině kostely v Přistoupimích a Tuklatech. Původní dispozice kostela v Rostoklatech s připojenou západní věží gotického původu, kterou bylo žádoucí začlenit i do barokní blokově pojaté přestavby, byl proto prodloužen směrem k východu. Kostel určený pro náměstí v Kostelci nad Černými lesy byl sice opatřen pouze sanktusníkem. Jako zvonice však sloužila nadále věž staršího kostela sv. Jana Křtitele.
 97. P. Oulíková, o. c. v pozn. 90, s. 169.
 98. Obdobně byla patrně řešena i dispozice zbořeného kostela v Mukařově.
 99. Operativní dokumentace pražského územního odborného pracoviště Národního památkového ústavu, která z vnějšku frontálně zachycuje zdivo severní strany kostela, bohužel nedovoluje jednoznačně posoudit, zda blok zdiva se sanktuariem pochází z předbarokní etapy, která případně mohla část severního zdiva staré sakristie využít. Ve zdivu sakristie vedle sanktuária je vezděna i kamenná výlevka snad předbarokního původu.
 100. Kněžna Savojská se odstěhovala po smrti manžela a syna do Vídně roku 1729. Své kostelecké dominium poté krátce navštívila pouze jednou na podzim roku 1764.
 101. Zůstává ovšem otázkou, zda se jednalo ještě o klenbu středověkou nebo mladší. Stopy vícečetných zásahů v horní partii středověkého zdiva presbyteria zachycené zlomkovitě v operativní dokumentaci NPÚ však vedou k úvaze o jeho postupném zvyšování v několika etapách. Toto zvyšování mohlo být logickým důsledkem změny zaklenutí.
 102. P. Oulíková, o. c. v pozn. 90, s. 161. Ke stavbě nového kostela ve Stříbrné Skalici zahájené roku 1730 lichtenštejnská vrchnost přestavěla nemajetné obci povolením použít materiál ze zřícenin hradu. Je zřejmé, že materiál vhodný k druhotnému užití byl chápán jako ekvivalent finančního příspěvku.
 103. D. Lunger-Štěrbová, o. c. v pozn. 90, s. 189–190.

PRAMENY A LITERATURA

Prameny psané – vydané

- AČ 5: *F. Palacký ed.*, Archiv český čili Staré písemné památky české i moravské z archivů domácích i cizích 5. Praha 1862.
- AČ 28: *G. Friedrich – J. Teige ed.*, Archiv český čili Staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích 28. Zprávy o statcích a přechy venkovských z archivu města Prahy, L–Z. Praha 1912.
- CDB I: *G. Friedrich ed.*, Codex diplomaticus et epistolarium regni Bohemiae I. Praha 1904–1907.
- CDB II: *G. Friedrich ed.*, Codex diplomaticus et epistolarium regni Bohemiae II. Praha 1912.
- CDB V/1: *J. Šebánek – S. Dušková ed.*, Codex diplomaticus et epistolarium regni Bohemiae V/1. Praha 1974.
- RBM I: *K. J. Erben ed.*, Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I. Prague 1855.
- E. Bláhová, – V. Konzal*, Staroslověnské legendy českého původu. Praha 1976.
- M. Haasová ed.*, Berní rula 18. Díl I. Kraj Kouřimský. Praha 1952.
- J. Teige*, Základy starého místopisu pražského III. Praha 1915.
- V. V. Tomek*, Základy starého místopisu Pražského. Praha 1866–1875.

Prameny psané – nevydané

- Národní archiv, fond pražského arcibiskupství I, sign. B 41/3, č. 75.
- Národní archiv, genealogická sbírka svobodného pána Gottfrieda Daniela Wunschwitze, složka s rodokmeny pánů z Kolowrat.
- Státní okresní archiv Praha-východ, fond Farní úřad Uhřetěves, bez inv. č. – Liber memorabilium, (1653)–1824.
- Státní okresní archiv Praha-východ, Velkostatek Uhřetěves, inv. č. 446, Žádusní účty Královce, 1728–1741.
- L. Bartoš*, Nálevozá zpráva OPD č. 2017/15 Oprava fasád kostela sv. Markéty v Královicích. NPÚ ÚOP SČ v Praze 2017, rkp.
- M. Hůrka*, Stavební aktivity pražských měšťanů na svých venkovských statcích ve středověku. Diplomová práce UK. Praha 2009, rkp.
- J. Sojka*, Katedrální motivy v české gotické architektuře doby okolo r. 1400. Disertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav pro dějiny umění. Praha 2013, rkp.

Literatura

- Bláhová, M.* 2001: Založení vyšehradské kapituly ve středověké historiografii, in: B. Nechvátal a kol. red., Královský Vyšehrad II, Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniumu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla, Kostelní Vydří, s. 13–31.
- Boháč, Z. – Šimůnek, R.* 2001: Topografický slovník k církevním dějinám předhusitských Čech: pražský archidiakonát. Praha.
- Daněček, V.* 2005: Indicie podoby vnitřní plochy raně středověkého hradě v Praze – Víně, Archeologie ve středních Čechách 9, s. 561–567.
- Hendrychová, S. – Frolík, J.* 2016: Kostel sv. Václava v Žabonosech (okres Kolín) a jeho počátky, Archaeologia historica 41, č. 1, s. 229–240.
- Hlaváček, I. – Hledíková, Z. edd.* 1973: Visitační protokol pražského arcijáhensství pražského arcijáhna Pavla z Janovic 1379–1382. Praha.
- Kalina, P. – Kotátko, J.* 2004: Praha 1310–1419. Kapitoly o vrcholné gotice. Praha.
- Kibic, K. ml. – Mrvík V. J.* 2014: Průzkum kostela sv. Václava v Přistoupim, Památky středních Čech 28, č. 1, s. 1–18.
- Kibic, K. – Vaněk, V.* 2012: Středověká venkovská sakrální architektura na Kutnohorsku. Praha.
- Kolář, M. – Sedláček, A.* 1902: Českomoravská heraldika. Praha.
- Kovář, M. – Vaněk, V.* 2020: K poznání středověké architektury kostela sv. Jakuba většinou ve Sluštích. K výpovědní schopnosti farních kostelů ve východním okolí Prahy, Památky středních Čech 34, č. 2, s. 20–34.
- Krucky, M. – Kypka, J. – Veselý, J.* 2015: Středověký stavební vývoj kostela sv. Jiří na hradě Libušině. Dodatek k soupisům románské architektury, Památky středních Čech 29, č. 1, s. 50–61.
- Lunger-Štěrbová, D.* 2019: Sakrální architektura na středoevropských panstvích vévodkyně Marie Terezie Savojské – ve stínu dientzen-

- hoferovské tradice, in: P. Oulíková ed., Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země. Praha, s. 189–190.
- Mudra, A.* 2012: Ecce panis angelorum. Praha – České Budějovice.
- Mudra, A. – Patrný, M.* 2015: Věžová sanktuária v Českých zemích v období konfesionalizace, Průzkumy památek XXII, č. 1, s. 94–105.
- Musílek, M.* 2018: „Unser Stat Haus“ Staroměstská radnice a její nejstarší znaková galerie, Staletá Praha XXXIV, č. 1, s. 2–42.
- Neustupný, Z.* 1999: Zázemí Prahy na sklonku raného středověku – příklad vypovídací schopnosti pramenů, Medievalia archaeologica 1, s. 151–156.
- Nováček, K. a kol.* 2010: Kladrubský klášter 1115–1421: osídlení – architektura – artefakty. Plzeň.
- Nový, R.* 1989: Nejstarší heraldické památky Staroměstské radnice v Praze, in: Pražský sborník historický 22, Praha, s. 33–64.
- Oulíková, P.* 2019: Reorganizace farní správy, stavby kostelů a jejich zařizování, in: P. Oulíková ed., Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země. Praha, s. 120–188.
- Oulíková, P. ed.* 2019: Marie Terezie vévodkyně Savojská a české země. Praha.
- Pilnáček, J.* 1930: Staromoravští rodové. Vídeň.
- Podlaha, A.* 1907a: Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu českobrodském, sv. 24. Praha.
- Podlaha, A.* 1907b: Posvátná místa království Českého: dějiny a popis chrámů, kaplí, posvátných soch, klášterů i jiných pomníků katolické víry a nábožnosti v království Českém I. Vikariáty Českobrodský, Černokostecký, Mnichovický a Prosecký. Praha.
- Podlaha, A. – Štítlér, E.* 1898: Soupis památek historických a uměleckých v Království českém od pravěku do počátku XIX. století, díl III. Politický okres Sedlčanský. Praha.
- Poche, E. ed.* 1978: Umělecké památky Čech 2 (K–O). Praha.
- Rišlink, V. – Jouza, L.* 1999: Renesance na Kolínsku. Kolín.
- Sedláček, A.* 1902: heslo Pechanec z Kralovic, in: Ottův slovník naučný 19. Praha, s. 400.
- Sedláček, A.* 1902: Vývody, průkazy urozenosti, in: M. Kolář – A. Sedláček, Českomoravská heraldika. Praha, s. 112.
- Sláma, J.* 1988: Střední Čechy v raném středověku. Archeologie o počátcích přemyslovského státu. Praha.
- Smetánka, Z. – Venc, s.* 1969: Zaniklá středověká osada Litoznice, Archeologické rozhledy 21, s. 396–398.
- Sommer, J.* 1987: Redukovaná dispozice středověkého kostela v Petrovicích (Praha 4), Památky a příroda 12, č. 8, s. 474–476.
- Sommer, J.* 1990: Gotické kostelíky ve východní části Prahy, Staletá Praha 20, s. 84–96.
- Sommer, P.* 1977: Dvě středověká sídliště na východním okraji Prahy, Archaeologia historica 2, s. 257–260.
- Šimák, V.* 1938: České dějiny I/5. Středověká kolonizace v zemích českých. Praha.
- Štefan, I. – Hasil, J.* 2014: Raně středověké hradě v Praze-Královicích. Výsledky výzkumu vnějšího opevnění, Archeologické rozhledy LXVI, č. 3, s. 453–492.
- Štefan, I. – Hasil, J.* (2021): Raně středověké hradě v Praze-Královicích, in: J. Klápště – T. Klír – I. Štefan a kol., Krajina středověké Prahy. Praha, s. v tisku.
- Vaněk, V.* 2000: Památky středních Čech zachycené vizitačními zprávami pražského arcibiskupství z roku 1671, Památky středních Čech 14, č. 1, s. 32–36.
- Vlček, P. ed.* 2012: Umělecké památky Prahy. Velká Praha A/L. Praha.
- Zavřel, J.* 2014: Exkurz: Geologické poměry lokality a zdroje stavebních surovin, in: I. Štefan – J. Hasil, Raně středověké hradě v Praze-Královicích. Výsledky výzkumu vnějšího opevnění, Archeologické rozhledy LXVI, č. 3, s. 488–489.
- Žižka, J.* 2018: Strípky ze stavebních dějin kostelů v Tuklatech a Ratenicích na Kolínsku, Památky středních Čech 32, č. 1, s. 36–43.

Internetové zdroje [nahlíženo dne 29. 10 2021]

- <https://www.cestyapamatky.cz/kolinsko/rostoklaty/kostel-sv-martina>)
- <https://www.kolovraty.cz/nejstarsi-podoba-kolovrat-a-jejich-poloha-na-solne-a-stribrne-vezce/d-1025>

Ein paar Blicke in die Baugeschichte der Kirche der hl. Margarethe auf dem Burgwall bei Královice

Die St. Margarethenkirche (Prag 10 – Královice) befindet sich auf der Akropolis des namenlosen, aber bedeutenden Přemyslidenburgwalls am östlichen Rand der mittelböhmisches Přemyslidendomäne. Die Befestigung des Burgwalls wurde jüngst dendrochronologisch in das erste bis zweite Drittel des 10. Jahrhunderts datiert, seine Fläche war bis in das erste Drittel des 13. Jahrhunderts besiedelt. Die Kirche zählt zu den erhaltenen Burgwallkirchen, bei denen sich die Kontinuität der Sakralfunktion schon seit der Besiedlungsära dieser frühmittelalterlichen Zentren voraussetzen lässt. Die ältesten bislang bekannten Baureste im Fall der St. Margarethenkirche erlauben ihre Datierung in einer breiteren Zeitspanne vom späteren 13. bis erstem Drittel des 14. Jahrhunderts. Ihre heutige Gestalt ist aber wesentlich vom Barockumbau geprägt. Anhand der Analyse der Kirchenbauteppen ist die vorliegende Arbeit zum Freilegen der Spuren gezielt, durch die sich die verschwundenen Bauphasen in ihre erhaltene, überwiegend barocke Gestalt projiziert haben. Der heutige Zustand erlaubt mit Ausnahme der kleinen Feststellungen (Breite des frühmittelalterlichen Presbyteriums/Chors, Barockmauerwerk der Nordmauer ohne identifizierbare Abschnitte älterer Etappen) keinen Einblick in die Baustuktur der Kirche. Zu einer Stütze für die Retrospektive wurde neben Analogien aus der breiteren Region vor allem die Kirchenbeschreibung im Visitationsprotokoll aus der Zeit noch vor dem massiven Barockumbau im Jahre 1671.

Eine Betrachtung über Gestalt und Funktion der Kirche wickelt sich vom Verfolgen des Verhältnisses des Burgwalls, der Kirche und der nachfolgenden Besiedlung ab. Man vergleicht die Beispiele der weiteren mittelböhmisches přemyslidischen Burgwalle, in denen die Kirche das Auslösen der Besiedlung ihrer Fläche überdauert hat. Die niedrigere Dynamik des Besiedlungsprozesses im Hinterland des Burgwalls verursachte wahrscheinlich, dass die Kirche sich bis in die Zeiten der Religionsumwandlungen und Rekatolisierung in den 1620er Jahren ihre Pfarrfunktion behielt. Ähnlich wie in den weiteren přemyslidischen Burgwällen der Landesfürst übertrug das Patronat über diesen Kirchen und Teil der Erträge aus seinen dortigen Besitzungen an die kirchlichen Institutionen. Zum Patron der St. Margarethenkirche wurde das Wyschehrader Kapitel. Es hatte die erworbenen Güter in der Umgebung in die weltliche Hand verpachtet und es verlor sie zusammen mit dem Patronat nach den Hussitenkriegen in den 1430er Jahren. Es lässt sich für die Patronatsperiode des Wyschehrader Kapitels voraussetzen, dass die Gestalt der Kirche sich nicht vom Standard der kleinen Dorfkirchen im östlichen Vorfeld Prags abwich. Der Typ der schlichten einschiffigen Kirche mit rechteckigem Presbyterium war sehr verbreitet und kam auch im Fall der St. Margarethenkirche zur Geltung. Ihre Anknüpfung an den älteren Vorgängerbau lässt sich lediglich als Hypothesenvariante andeuten. Aus den späteren gotischen Umwandlungen blieb nur der sekundär verwendete spätgotische Sakramentsschrein identifizierbar. Ein Teil des Beitrags widmet sich der Präzisierung seiner Datierung sowohl anhand der kunsthistorischen Zusammenhänge als auch mittels Identifizierung seiner heraldischen Ausschmückung, die zu den Besitzern des benachbarten Ansitzes zeigt. Es waren die nobilitierten Mitglieder des Prager Patriziats – die Altstädter Familie Pechanec.

Eine Erweiterung und der Ausbau der Kirche erfolgten in der Atmosphäre der Verbreitung der uraltaquistischen Konfession unter ihrer Förderung durch neue adelige Patronen aus dem mächtigen Geschlecht Smířický. Ihre Kulturkontakte schließen nicht die Teilnahme der Meister welscher Schulung aus. Dazu meldet sich die Attika des an die ältere südliche Schiffsseite angeschlossenen massiven Südturms mit Oratorium im Obergeschoss. Der Beitrag bietet die Analogien dieser Lösung und überlegt über die Rolle des Glockenturms und der Glocken in der zeitgemäßen geistlichen Atmosphäre.

Die Barockgestalt der Kirche ist in der einheimischen Literatur bekannt und verhältnismäßig erschöpfend verarbeitet. Ähnlich ist das auch mit der Tätigkeit der lokalen Baumeisterfamilie Budil, die für die Besitzerin des ausgedehnten Liechtensteinschen Dominiums Maria Theresia v. Savoyen projektierten und führten die Mehrheit der Kirchenbauten in der Domäne aus. Im Text des Beitrags wird die Art und Massenkonzepktion des Umbaus der St. Margarethenkirche behandelt, die ähnliche Zeichen wie weitere, im Volumen zusammengebaute Umbauten der Familie Budil trägt.

Die Arbeit entstand durch Ergänzung und Verknüpfung der Studentenarbeiten an der Fakultät der Architektur der Tschechischen Technischen Universität ČVUT, die sich der St. Margarethenkirche im Studienjahr 2017/2018 gewidmet hatten.

Abb. 1: Královice (Teil von Prag 10), Burgwall mit der St. Margarethenkirche (Foto M. Gajda, 2007).

Abb. 2: Umgebung von Královice, Pfeil zeigt die Lage des Burgwalls (II. Militär-Mappierung – Böhmen, Blatt O. 8_II, 1851-52).

Abb. 3: Královice, St. Margarethenkirche, Ansicht von Südwesten, Zustand 2009 (Foto M. Hauserová, falls nicht anders angeführt).

Abb. 4: Královice, St. Margarethenkirche: a – östliche Presbyteriumseite mit analytisch präsentem gotischem Fensterchen, Zustand 2009; b – Detail vom Fensterchen (Foto L. Bartoš, 2017).

Abb. 5: Královice, St. Margarethenkirche, Befunddokumentierung der östlichen Kirchenfront aus dem Jahr 2017 belegt erhaltene Abschnitte der Werksteinarmatur beider Ecken des quadratischen gotischen Presbyteriums (Foto L. Bartoš, 2017).

Abb. 6: Královice, St. Margarethenkirche, bauliche Umwandlungen der Kirche, in eine Folge der Grundrisssschemen projiziert. Belegte Partien mit intensivem Farbton, Rekonstruktionsversuche mit hellem Ton ersichtlich gemacht. Pfeile mit Ausfüllung deuten mögliche Varianten der Lage der betreffenden Konstruktion an. Leere Pfeile – Kircheneingang in der entweder vorhandenen oder wahrscheinlichen Position.

a) Heutiger Zustand – Ergebnis des massiven Barockumbaus: Das Ausmaß von neugebauten Konstruktionen an der Nord- und Westseite andeutet, dass der ältere Bau bereits in dieser Richtung erweitert wurde. Der Umbau der aufgrund der Möglichkeit der besseren Beleuchtung des Kircheninneren gewöhnlich präferierten Südseite blockierte da die Absicht den massiven Südturm zu erhalten.

b) Rekonstruktion des der Beschreibung aus dem Jahr 1679 entsprechenden Zustands: An das Presbyterium ist an der Nordseite die gewölbte Sakristei mit Ostfenster angelegt. Das Kirchenschiff ist gewölbt. Das Schema registriert infolge mangelnder Angaben nicht die Gewölbeformen. Die vorausgesetzte Schiffbreite geht aus der Abb. C hervor. Die Beschreibung führt an der Südseite der Kirche zwei Fenster an, das eine im Presbyterium, das andere im Schiff. Für das Schiffsfenster bleibt lediglich eine Stelle am Mauerabschnitt zwischen der Westfront und dem Turm, dessen Länge in der Vorbarockzeit nicht sicher ist. Im Schema projiziert sich die Idee, dass die barocke Westfassade mit Ausnutzung des vorherigen Fundaments gegründet wurde. Die Beschreibung erwähnt die gewölbte, über die selbständigen Stiege zugängliche (Orgel-) Empore an der Westseite des Schiffs (infolge mehrerer Zutrittsvarianten nicht eingezeichnet). Laut Beschreibung war zur Westfront der gemauerte Turm für drei Glocken zugefügt. Die Voraussetzung, er wäre älter als der Südturm, ist im Text des Beitrags hergeleitet. Das Obergeschoss des massiven südlichen Renaissanceurms war über selbständige Treppe zugänglich (Rekonstruktion mit Ausnutzen der erhaltenen Mauerwerkabschnitte im Turmerdgeschoss und unter Berücksichtigung der Analogie im Kirchturm in Služice [Bez. Prag-Ost]). Die Turmnordseite wurde in die Schiffsüdmauerlinie angelegt. Davon lässt es sich ableiten, dass das Schiffsgewölbe in diesem Fall hätte erst nach dem Erreichen der entsprechenden Turmhöhe folgen können; es war also spätere Renaissancezeitlich. Es lässt sich voraussetzen, dass das Schiff noch immer in seinem mittelalterlichen Ausmaß in Verwendung war.

c) Mittelalterliche Kirche – 2 Varianten:

c1) Die erste Variante nimmt die Rekonstruktion der ältesten identifizierbaren Baugestalt der Kirche und ihrer weiteren Erweiterung im Mittelalter auf. Die Rekonstruktion der Breite des Presbyteriums und der Stärke seiner Mauer ist durch Funde begründet. Die Ost-West-Tiefe des Presbyteriums kommt aus der Überlegung heraus, dass der Renaissanceurm die Südmauer des Kirchenschiffs (das Fundament oder auch einen Teil des Mauerwerks) bis zu seiner Südostecke ausgenutzt hat. Seine Ostmauer wäre nahtlos an die Linie der Triumphbogenmauer angeschlossen. Im festgestellten Unterschied zwischen den Längen der östlichen und westlichen Turmseite projiziert sich die Breite des Absetzens des Presbyteriums vom Schiff (sie schwankt der Messgenauigkeit gemäß um ca. 45 cm). Setzen wir den axial symmetrischen Kirchengrundriss voraus, dann die Schiffbreite zeigt sich zu ca. 7,5 m; die Länge bleibt unsicher. Bei den typologisch vergleichbaren Analogien ist das Verhältnis der Breite/Länge des Schiffs nicht beträchtlicher stabilisiert, der Schiffsgrundriss ist trotzdem gewöhnlich nicht zu länglich. Man setzt aber nicht voraus, dass das vorbarocke Schiff auch im Fall der im Artikel angedeuteten etappenweisen Verlängerung länger als sein Nachfolger wäre. Die Entstehung der Sakristei wird nach Analogien eher in die spätere gotische Bauperiode geordnet.

c2) Die zweite Variante kommt aus der Vorstellung heraus, dass das quadratische Presbyterium erst eine nachträgliche Umgestaltung der älteren Kirche darstellen könnte. Die einschiffige romanische Kirche mit Apsis von den Außenmaßen ca. 10,5 × 6 m ist in ihren Dimensionen z. B. der Marienkirche im Burgwall Budeč (Bez. Kladno, 10,7 × 5,6 m) nahe. Die jüngeren Etappen dieser Variante wurden nicht weitergeführt. Das Unsicherheitsmaß im Bezug zu den vorbarocken Umbauten wächst an. Die Gestalt von beiden Varianten konnte sich in der Vorbarockzeit schon erheblich nähern (Analyse und Zeichnung M. Hauserová).

Abb. 7: Der typische Grundriss und die entsprechende Massen- und Raumkomposition der einschiffigen Kirche mit quadratischem Presbyterium: a – Třebovle (Bez. Kolín), St. Bartholomäuskirche, Ansicht von Nordosten (Foto J. Sommer, 2008); b – Třebovle, Grundriss der Kirche (korrigiert nach Bauaufnahme von M. Kovář und L. Bartoš).

Abb. 8: Beispiel vom sparsamen Format der mittelalterlichen einschiffigen Dorfkirche mit quadratischem Presbyterium, Otice (Bez. Prag-Ost), St. Nikolauskirche, der Turm später entstanden, Zustand 2021.

Abb. 9: Beispiel des nahtlosen Anschlusses des späteren quadratischen Presbyteriums an das stehende Schiff: a – Žabonosy (Bez. Kolín), St. Wenzelskirche, Grundriss. Im 14. Jahrhundert wurden die verwickelten baulichen Umwandlungen der romanischen Kirche mit dem Westturm (schwarz) durch den Zubau des Presbyteriums und Ergänzung der Sakristei vollendet (gestaltet nach S. Hendrychová-J. Frolík, s. Zit. in Anm. 44); b – Žabonosy, Kirche, Ansicht von Süden, Zustand 2019.

Abb. 10: Královice, St. Margarethenkirche. Der schlichte gotische Sakramentsschrein an der Ostwand links hinter dem heutigen Altar.

Abb. 11: a – Královice, St. Margarethenkirche. Der spätere gotische Sakramentsschrein in der Sekundärposition in der Nordmauer der Sakristei; b – Detail der Unterseite des linken Gewändes mit der Wappenfigur der Mütze; c – Detail der Unterseite des rechten Gewändes mit der Wappenfigur des Dreihakens (Foto M. Falta).

Abb. 12: Prag 1-Altstadt, Altstädter Rathaus. Wappen mit silbernem Dreihaken auf Rot am Zubau der astronomischen Uhr. Man vermutet die Entstehung dieser Wappengalerie der Prager Bürger, in die das abgebildete Wappen angehört, im 16. oder anfangs des 17. Jahrhunderts, Zustand 2021 (alle Fotos M. Hauserová).

Abb. 13: Královice, Turmfeste – Sitz der Familie Pechanec v. Královic, Zustand 2017.

Abb. 14: Panenský Týnec (Jungferteinitz, Bez. Louny [Laun]) – Klosterkirchenportal, Baldachin als unmittelbarer Widerhall des kleinen Parler-Architekturdetails.

Abb. 15: Zinnenkranzmotiv: a – Bříství (Břistew, Bez. Nymburk), Kirche der Kreuzauffindung. Inneres der Kirche mit Konsolen und Baldachinen an den Vierungsecken. Das Zinnenkranzmotiv erinnert an das Baldachinmotiv des Sakramentsschreins in der St. Margarethenkirche in Královice. Die Umgebung dieser Steinmetzenglieder und ihr Verhältnis zu den Gewölbeansätzen sagt von ihrer nachträglichen Einfassung aus (Foto R. Gája); b – Bříství, Baldachindetails (Foto R. Gája); c – Kutná Hora (Kuttenberg), St. Barbarakirche – Brüstung des hohen Chors mit Zinnen- und Astwerkmotiv, M. Rejssek und nachfolgen, Zustand 2014; d – Královice, St. Margarethenkirche, Detail vom Zinnenkranztorso.

Abb. 16: Královice, St. Margarethenkirche – Südturm, Dachstuhl mit Paar Pultdächer hinter der Attika, die zur Mittelkehle geneigt sind (Foto 2017).

Abb. 17: Vyšehořovice (Bez. Prag-Ost), Glockenturm der St. Martinskirche mit Attikatorso, Zustand 2009.

Abb. 18: Beispiele der Kirchen mit den nachträglich an das Schiff angeschlossenen Seitentürmen: a – Mochov (Bez. Prag-Ost), St. Bartholomäuskirche (übernommen aus A. Podlaha, s. Zit. in Anm. 6, S. 103); b – Mukařov (Bez. Prag-Ost), verschwundene Maria Himmelfahrtkirche (ebenda, S. 107).

Abb. 19: Černčice b. Louny (Tschentschitz, Bez. Louny), St. Laurenzkirche, Verknüpfung des Turmobergeschosses mit dem Schiff: a – Ansicht von Süden, Zustand 2020; b – Grundriss in der Höhe des Turmobergeschosses. Der rundgewölbte Bogen in das Kirchenschiff wurde nachträglich verblendet (Aufnahme J. Skopec, T. Brož, M. Nový); c – Blick ins Turmobergeschoss. Links die verblendete Öffnung ins Schiff, und links ebenfalls verblendete Nische in der Turmstwand, Zustand 2020.

Abb. 20: Literatenbruderschaft, Abbildung aus dem Königgrätzer Gradual, pars aestuvalis, f. 260r, 1592-1604. An der linken Seite in einer Nische über den Köpfen der Gläubigen befindet sich der Orgelprospekt (Museum Ostböhmens in Hradec Králové, Best.-Nr. HK6).

Abb. 21: Královice, St. Margarethenkirche, Turmuntergeschoss, heutige Gestalt. Der überhöhte Raum mit renaissancezeitlichem Gratgewölbe öffnet sich in das Kirchenschiff mit einer rundgewölbten Öffnung. Die ursprüngliche vertikale Teilung des Turmuntergeschosses in zwei Höhenebenen verschwand beim Barockumbau. Das Obergeschoss war mit dem Erdgeschoss mittels Treppe verbunden.

Abb. 22: Kirche mit zwei nacheinander erbauten Türmen: Brozany (Bez. Litoměřice [Leitmeritz]), St. Gotthardskirche, Grundriss in der Erdgeschosseshöhe des Renaissanceturms. Der romanischen Aufbautappe der Kirche (schwarz, grau) gehört der Westturm (4,5 × 4,5 m) an. In der Periode der Renaissance (blau) ergänzte die Anlage ein weiterer Turm (6 × 7,5 m). Die Lage und z. T. auch die Innenbindungen des Renaissanceturms im Rahmen der Anlage erinnern an den Turm der Kirche in Služice (Aufnahme und Analyse J. Skopec).

Abb. 23: Rostoklaty (Bez. Kolín), St. Martinskirche, renaissancezeitliche Orgelempore mit Reliefs und gemalter Ausschmückung im ultraklassizistischen Geiste (Foto R. Šulc).

Abb. 24: Die Blockerfassung des Barockumbaus: a – Kirche in Přistoupim (Bez. Kolín), Zustand 2015; b – Královice, St. Margarethenkirche, Zustand 2009; c – Kirche in Přistoupim, Grundriss (nach K. Kibic d. J.-V. J. Mrvík, s. Zit. in Anm. 95); d – nicht ausgeführter Entwurf der Schutzengelkirche in Kostelec nad Černými lesy (Schwarz-kosteletz, Bez. Prag-Ost), 1735 (übernommen aus P. Oulíková, s. Zit. in Anm. 90, S. 139).

Abb. 25: Královice, St. Margarethenkirche, Westfassade, Zustand 2009.

Abb. 26: Královice, St. Margarethenkirche, Durchblick durch den Triumphbogen zu Gewölben des Presbyteriums und des Oratoriums über der Sakristei, links vom Altar.

Abb. 27: Královice, St. Margarethenkirche, Unkonventionelle Seite des Werks von T. und V. Budil, die durch einfache Mittel erreichten gestalterischen Effekte: a – Stiege vom Schiff zur Empore; b – Stuckspiegel der Decke über dem Haupt- (West-) Eingang.

(Übersetzung J. Noll)